

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΠΕΙΡΑΙΑ

ΣΧΟΛΗ ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΛΩΣΤΟΎΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η ΕΝΔΥΣΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ ΕΥΑΝΘΙΑ

ΠΟΛΑΚΗ ΕΛΕΝΗ

ΕΠΟΠΤΕΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΣΦΥΡΟΕΛΑ ΕΜΑΝΟΥΕΛΑ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΕΙ ΠΕΙΡΑΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2010

Η ΕΝΔΥΣΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	4
Κεφάλαιο 1 : Το Βυζάντιο.....	5
1.1. Η διαμόρφωση του αυτοκρατορικού θεσμού στο Βυζάντιο.....	5
1.2. Η εκδήλωση της απολυταρχίας του αυτοκράτορα.....	10
1.3. Η ζωή των γυναικών στο Βυζάντιο και η ενασχόληση τους με την ένδυση	18
Κεφάλαιο 2: Το ένδυμα στο Βυζάντιο.....	25
2.1. Οι ενδυμασίες γενικά.....	25
2.2. Η γυναικεία ενδυμασία.....	26
2.3. Η ανδρική ενδυμασία.....	28
2.4 Διακοσμήσεις και επιρράματα ενδυμάτων.....	30
2.5. Η ενδυμασία των κληρικών.....	34
3. Τα είδη των βυζαντινών ενδυμάτων σε όλες τις περιόδους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.....	37
3.1. Γενικά.....	37
3.2. Πάνω στο σώμα.....	38
3.3. Εικονογραφικό ένδυμα.....	43
3.4. Χρώμα.....	48
3.5. Καπέλα.....	49
3.6. Παπούτσια.....	51
3.7. Στρατιωτικό ένδυμα.....	52
3.8. Αυτοκρατορικό κοστούμι.....	53
3.9. Το ράσο.....	56
3.10. Μαλλιά.....	63

3.11. Κοσμήματα.....	64
3.12. Περίληψη της πορείας του Βυζαντινού ενδύματος	65
3.13. Μεταγενέστερες επιδράσεις του βυζαντινού ενδύματος	73
Επίλογος.....	76
Βιβλιογραφία.....	77

Εισαγωγή

Το θέμα της παρούσας εργασίας είναι η ένδυση στο Βυζάντιο.

Στη προσπάθεια μας να προσεγγίσουμε το θέμα μας όσο πιο ολοκληρωμένα γίνεται, διαχωρίσαμε το θέμα μας σε τρία κυρίως μέρη. Στο πρώτο μέρος θα παραθέσουμε κάποιες πληροφορίες σχετικά με το Βυζάντιο ώστε να υπάρχει ένα ιστορικό πλαίσιο που να ερμηνεύει, σε μεγάλο βαθμό, τον τρόπο ένδυσης των Βυζαντινών.

Στο δεύτερο μέρος, αναλύονται τα ενδύματα των Βυζαντινών γενικότερα και πιο συγκεκριμένα, τα ενδύματα που φορούσαν βάση φύλου και κοινωνικής τάξεως καθώς και τα ρούχα που φορούσαν ιδιαίτερες κατηγορίες όπως αυτή των κληρικών.

Στο τρίτο μέρος αναλύονται τα ενδύματα ειδικότερα, χωρισμένα σε είδη και με τη συνοδεία φωτογραφιών καθώς επίσης καταγράφεται και η πορεία τους μέσα στο χρόνο.

Τέλος, θα παρατεθούν τα συμπεράσματα μας.

Κεφάλαιο 1 : Το Βυζάντιο

1.1. Η διαμόρφωση του αυτοκρατορικού θεσμού στο Βυζάντιο

Η ανάπτυξη του Βυζαντίου βασίστηκε σε τρία κυρίως στοιχεία: στη ρωμαϊκή πολιτική θεωρία, στον ελληνικό πολιτισμό και στη χριστιανική πίστη. Αυτά είναι τα τρία χαρακτηριστικά που δημιούργησαν το φαινόμενο της ιστορίας που σήμερα αποκαλείται βυζαντινή αυτοκρατορία.

Όλη η διοίκηση του βυζαντινού κράτους βασιζόταν σε ένα και μόνο θεσμό, το βυζαντινό αυτοκράτορα αφού σε αυτόν ήταν συγκεντρωμένες όλες οι διοικητικές εξουσίες.

Ο όρος Βυζαντινός χρησιμοποιήθηκε αρκετό καιρό μετά την ίδρυση του βυζαντινού κράτους, αφού οι πολίτες του εκείνη την εποχή χαρακτήριζαν τον εαυτό τους ως Ρωμαίους λόγω της ρωμαϊκής παράδοσης που επικρατούσε.

Το Βυζάντιο λοιπόν θεωρούσε ότι ήταν ο κληρονόμος της τεράστιας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και ότι έπρεπε να κυριαρχήσει σε όλα τα εδάφη που αποτελούσαν μέρος τους και που πλέον είχαν ασπαστεί τον χριστιανισμό. Αυτό όμως ήταν εξαιρετικά δύσκολο στη πραγματικότητα γιατί δεν είχε διαμορφώσει ακόμα τον ιδεολογικό και νομικό χαρακτήρα που έπρεπε να έχει ως κράτος για να προβεί σε μία τέτοια κίνηση. Παρόλα αυτά όμως, το ρωμαϊκό- βυζαντινό κράτος κατάφερε, ακόμα και αν δεν είχε δημιουργήσει μία ολοκληρωμένη μορφή

διοίκησης να ξεχωρίζει λόγω του ότι ο ηγεμόνας του ήταν ο ρωμαίος αυτοκράτορας.¹

Η μετάβαση από το ρωμαϊκό καθεστώς στη πρώιμη μορφή του βυζαντινού κράτους έγινε από τον αυτοκράτορα Διοκλητιανό. Αυτός ήταν που έθεσε το νέο διοικητικό καθεστώς από το οποίο θα έβγαινε ενισχυμένος ο αυτοκρατορικός θεσμός. Ο Διοκλητιανός βάσισε όλο το νέο διοικητικό σύστημα που εφάρμοσε στον αυτοκράτορα. Ο αυτοκράτορας και οι επιτελείς του ήταν αυτοί που πλέον αναλάμβαναν το σύνολο της κρατικής διοίκησης και έγιναν το σώμα πάνω στο οποίο στηρίχτηκε όλο το βυζαντινό κράτος.²

Τη περίοδο αυτή βέβαια, παρά τις μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού, ο αυτοκρατορικός θεσμός δεν είχε ακόμα καθολική εξουσία. Μεγάλη επιρροή στην εξουσία του ασκούσαν ακόμα η σύγκλητος, ο αστικός πληθυσμός και ο στρατός. Και οι τρεις όμως αυτές πολιτικές δυνάμεις μεταγενέστερα απορροφήθηκαν λόγω της σχέσης που είχαν με τη ρωμαϊκή παράδοση, την ίδια στιγμή που μεγαλύτερο ρόλο άρχισε να διαδραματίζει η εκκλησία.

Προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και ο Μέγας Κωνσταντίνος που προσπάθησε να συμπληρώσει τα κενά που είχε αφήσει η μεταρρύθμιση του Διοκλητιανού. Το σύστημα που προέκυψε μετά και από τις αλλαγές που έκανε ο Μέγας Κωνσταντίνος, ήταν αυτό που διατηρήθηκε για όλη

τη διάρκεια του βυζαντινού κράτους και βασιζόταν στην απόλυτη ηγεμονία και διοίκηση του αυτοκράτορα.³

Τόσο ο Διοκλητιανός όσο και ο Μέγας Κωνσταντίνος προσπάθησαν με τις μεταρρυθμίσεις τους όχι μόνο να περισώσουν τον αυτοκρατορικό θεσμό που είχε υποστεί μεγάλο κλονισμό κατά τη διάρκεια της κρίσης που είχε επέλθει στην αυτοκρατορία τον τρίτο αιώνα αλλά και να τον καταστήσουν ως τον απόλυτο θεσμό διακυβέρνησης παραμερίζοντας τις πολιτικές δυνάμεις που μπορούσαν να τον επηρεάσουν και λαμβάνοντας κάθε δυνατό μέτρο που θα απέτρεπε τη συγκέντρωση επικίνδυνης εξουσίας για τον αυτοκράτορα. Έτσι φρόντισαν ώστε οι αρμοδιότητες που θα είχε ο κάθε κυβερνητικός φορέας να είναι αυστηρά καθορισμένες ώστε ούτε ο πολιτικός αλλά ούτε και ο στρατιωτικός να συγκέντρωνε την εξουσία που θα του ήταν αρκετή για να γίνει επικίνδυνος για τον αυτοκράτορα.⁴

Οι έπαρχοι των πραιτορίων αποτελούσαν ένα σημαντικό κίνδυνο για την απολυταρχία της αυτοκρατορικής εξουσίας ο οποίος όμως απαλείφτηκε με την επέκταση της κεντρικής διοίκησης που επέβαλλε ο Μέγας Κωνσταντίνος. Βάση λοιπόν αυτής της νέας διοίκησης ο αξιωματούχος που είχε το πιο σημαντικό ρόλο ήταν ο *magister officiorum* του οποίου η εξουσία αυξήθηκε εις βάρος των έπαρχων. Αυτή η αναβάθμιση του *magister officiorum* οδήγησε και στη δημιουργία της βυζαντινής γραφειοκρατίας αφού δημιούργησε μία διοικητική μηχανή η

οποία βρισκόταν απόλυτα υπό την εξουσία του αυτοκράτορα. Ο *magister officiorum* διοικούσε τους αυτοκρατορικούς ταχυδρόμους και τους κρατικούς υπάλληλους που το καθήκον τους ήταν η παρακολούθηση και η τήρηση της υπακοής τόσο των υπηκόων όσο και των υπαλλήλων. Το σώμα αυτό ήταν τόσο ισχυρό που μέχρι τα μέσα του 5^{ου} αιώνα είχε φτάσει στο σημείο να αριθμεί περισσότερα από 1200 άτομα. Ο *magister officiorum* ήταν και ο πρώτος τελετάρχης της αυτοκρατορικής αυλής ο οποίος ήταν ο μόνος που ρύθμιζε τα πάντα αναφορικά με τις δραστηριότητες του αυτοκράτορα που σχετίζονταν με τις επαφές με τις ξένες χώρες αλλά και αυτός που επέβλεπε όλη τη τελετουργική ζωή της αυτοκρατορικής αυλής.⁵

Ο αυτοκράτορας όμως ο οποίος καθόρισε τη κυριαρχία του χριστιανικού στοιχείου στο Βυζάντιο ήταν ο Ιουστινιανός που ήταν ο τελευταίος ρωμαίος αυτοκράτορας αλλά παράλληλα έφερε και την ιδιότητα του χριστιανού μονάρχη του οποίου η εξουσία πήγαζε από τη θέληση του Θεού. Αυτός ήταν που εκδίωξε το ελληνικό στοιχείο κλείνοντας κάθε είδους φιλοσοφική σχολή που υπήρχε και αναγκάζοντας όσους ασχολούνταν με την ελληνική παιδεία να μεταβούν στη Περσία. Με αυτό τον τρόπο και αφού εξέλειψε το ελληνικό στοιχείο, καθόριζε ως το κυρίαρχο στοιχείο του Βυζαντίου την ορθοδοξία και έγινε προστάτης της εκκλησίας αλλά και δυνάστης της παράλληλα αφού δεν είχε αποβάλλει το ρωμαϊκό στοιχείο εντελώς.

Ο Ιουστινιανός δεν προστάτευε την εκκλησία γιατί θεωρούσε ότι μπορεί να συμβάλει στη διοίκηση του Βυζαντίου αλλά γιατί ήθελε να επέμβει και στη δική της διοίκηση σε τέτοιο βαθμό που έφτασε να αποκτήσει απόλυτη εξουσία και σε αυτή.⁶

1 Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός. Λεπτομέρεια από το ψηφιδωτό της Ραβέννας «Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός και η ακολουθία του», 547 μ.Χ. (<http://www.tovima.gr/books-ideas/article/?aid=342476>)

1.2. Η εκδήλωση της απολυταρχίας του αυτοκράτορα

Όσο μεγάλωνε η ανάπτυξη του κράτους του Βυζαντίου, τόσο μεγάλωνε και η σχέση που είχε με τη χριστιανική θρησκεία. Ο αυτοκράτορας ήταν πλέον ο απόλυτος διοικητής όλων των τομέων αφού αυτός ήταν που κατείχε το πιο υψηλό αξίωμα σε στρατό, δικαστήρια και νομοθεσία, αλλά θεωρούνταν και ο προστάτης της ορθοδοξίας.

Για τους Βυζαντινούς, ο αυτοκράτορας ήταν ο εκλεκτός του Θεού και η σχέση που είχε μαζί Του οδηγούσε στο να γίνεται αντικείμενο μεγάλης λατρείας από τους υπηκόους του, τόσο πολιτικά όσο και θρησκευτικά.⁷

Ο αυτοκράτορας αποτελούσε για τους βυζαντινούς την ενσάρκωση του ίδιου τους του κράτους. Η κύρια αποστολή δεν ήταν μόνο να διατηρεί τη τάξη στο κράτος αλλά και να διαδίδει το λόγο του Θεού. Μαζί με αυτές τις ιδιότητες, ο αυτοκράτορας θεωρούνταν και ευεργέτης και φιλόανθρωπος και εκτός από τη σωστή λειτουργία του κράτους έπρεπε να φροντίζει και για τη σωστή λειτουργία της εκκλησίας.⁸

Η ιδιότητα του θεϊκού απεσταλμένου εξυπηρετούσε και πολιτικά τον αυτοκράτορα αφού στο βυζαντινό κράτος, όπως ήδη αναφέρθηκε με τη πάροδο του χρόνου, η ορθόδοξη θρησκεία είχε γίνει βασικό συστατικό του, και έτσι δεν μπορούσαν να υπάρχουν αντιδράσεις πολιτικής

φύσεως απέναντι σε έναν ηγέτη που τον είχε στείλει ο Θεός και τον είχε ορίσει αρχηγό του κοσμικού βασιλείου.⁹

Αυτό ίσχυε βέβαια για τις περιπτώσεις που ο αυτοκράτορας ασκούσε σωστά το ρόλο του. Στην αντίθετη περίπτωση, αν δηλαδή ο αυτοκράτορας δεν κυβερνούσε με δίκαιο τρόπο, η θεία δέσμευση που είχε νομιμοποιούσε τις εξεγέρσεις εναντίον του ακόμα και την εκθρόνιση του σε περίπτωση δεν εκπλήρωνε με σωστό τρόπο το θεϊκό χρέος που είχε.¹⁰

Ελαφαντοστέινη πλάκα με τη στέψη του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου (913-959) από το Χριστό. Μέσα 10ου αιώνα.

<http://www.istoriatexnis.lsweethost.com/byzantini.htm>)

Η θεϊκή ιδιότητα που είχε ο αυτοκράτορας του επέτρεπε να έχει κάποια προνόμια που είχαν οι άνθρωποι της εκκλησίας όπως για παράδειγμα μπορούσε να κοινωνήσει με τον ίδιο τρόπο που κοινωνούσαν οι κληρικοί, κάτι που ήταν απαγορευμένο για τους υπόλοιπους κοσμικούς. Υπήρχε όμως και ένα προνόμιο που όχι μόνο δεν το είχε κάποιος λαϊκός αλλά ο αυτοκράτορας δεν το μοιράζονταν ούτε με τα άτομα του κλήρου και αυτό ήταν το χρίσμα που λάμβανε την ώρα της στέψης του. Οι Έλληνες κληρικοί κατά τη διάρκεια της χειροτονίας τους δεν λαμβάνουν χρίσμα, απλώς προσεύχονται καθιστώντας με αυτό τον τρόπο τη διαδικασία μυστήριο. Ο αυτοκράτορας όμως λάμβανε το χρίσμα κατά τη διάρκεια της στέψης του και επειδή αυτό το έθιμο δεν χρησιμοποιούνταν σε κανέναν άλλο, τονίζονταν με αυτό τον τρόπο ακόμα περισσότερο η ανωτερότητα του αυτοκράτορα.¹¹

Ένας άλλος τρόπος με τον οποίο εκδηλωνόταν η λατρεία προς τον αυτοκράτορα ήταν η αναπαράσταση του σε εικόνες. Οι υπήκοοι του λάτρευαν τόσο τις εικόνες του που βρίσκονταν σε δημόσια μέρη όπως ακριβώς έκαναν και με τους αγίους, όσο και τον ίδιο αφού όταν τους γινόταν η παραχώρηση, έστω και να δουν το πρόσωπο του αυτοκράτορα, έπρεπε να τον προσκυνήσουν, κάτι που ίσχυε όχι μόνο για τους απλούς υπηκόους αλλά και για τους ανθρώπους που κατείχαν αξιώματα.¹²

Η βασικότερη αρχή που χαρακτήριζε τον βυζαντινό πολιτισμό αλλά και το βυζαντινό κράτος ήταν ότι η κοινωνία και το κράτος της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν μία αναπαράσταση του κόσμου, έτσι όπως είχε αυτός πλαστεί από τον Θεό και ότι η διοίκηση της γίνεται από τον επίλεκτο Του, τον αυτοκράτορα.

Ο βυζαντινός αυτοκράτορας θεωρούνταν ότι είχε επιλεγθεί από τον Θεό και γι' αυτό ήταν και ο απόλυτος και μοναδικός διοικητής του κράτους. Η εξουσία που αυτός ασκούσε προερχόταν επίσης από τον Θεό και αυτός ήταν και ο λόγος που κανένας δεν μπορούσε να την αμφισβητήσει γιατί αυτό θα ισοδυναμούσε με βλασφημία απέναντι στην θεϊκή βούληση και θέληση. Από την άλλη, ο αυτοκράτορας ήταν ελεύθερος να πράξει και να διοικήσει με όποιον τρόπο αυτός ήθελε χωρίς να ελέγχεται από κανέναν.¹⁴

Η θρησκευτική διάσταση που αποδίδονταν στον θεσμό του αυτοκράτορα δεν εμφανίστηκε για πρώτη φορά στο Βυζάντιο. Είχε ξεκινήσει από τον Μέγα Αλέξανδρο και τα ελληνιστικά βασίλεια και μέσω αυτών είχε μεταφερθεί στην Ρώμη και με την σειρά της στην βυζαντινή αυτοκρατορία που από την Ρώμη επίσης είχε πάρει και το τελετουργικό της ανάδειξης του βυζαντινού αυτοκράτορα. Η βάση της όμως βρισκόταν

σε μία περσική ηθική αντίληψη σύμφωνα με την οποία η εξουσία πρέπει να ασκείται με κυρίαρχο στόχο την καταπολέμηση του κακού.¹⁵

Η απόλυτη εξουσία του αυτοκράτορα σε όλα τα επίπεδα σήμαινε ότι ήταν επικεφαλής σε κάθε βαθμό διοίκησης που υπήρχε αφού δεν μπορούσε να υπάρξει ανώτερος από αυτόν, όπως για παράδειγμα όταν ανακηρυσσόταν αυτοκράτορας ανακηρυσσόταν παράλληλα και ανώτατος αρχηγός του στρατού. Η απόλυτη εξουσία όμως έδινε την λύση και σε ένα άλλο πρόβλημα που υπήρχε σχετικά με την διαδοχή του. Από την στιγμή που ο αυτοκράτορας θεωρούνταν θεϊκή επιλογή και δεν εκλεγόταν ή επιλεγόταν από τους ανθρώπους, δεν μπορούσαν να υπάρχουν κανόνες διαδοχής φτιαγμένους από τους ανθρώπους και έπρεπε να αναμένουν να επιλεγθεί εκ νέου από τον Θεό. Ο εκάστοτε όμως αυτοκράτορας, υποδείκνυε τον διάδοχο του και αφού κανένας δεν μπορούσε να τον αμφισβητήσει, θεωρούνταν ότι αφού προέρχεται από τον επίλεκτο του Θεού είναι και επιλογή Του, και κατά συνέπεια γινόταν αποδεκτός.¹⁶

Είναι εύλογο ότι οι περισσότεροι αυτοκράτορες απέδιδαν την εξουσία στους απόγονους τους και η διαδοχή αποτελούσε πρώτα ανεπίσημα και μετά το 829 και επίσημα, κληρονομικό δικαίωμα. Βέβαια, στην διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις ανθρώπων που κατέλαβαν την εξουσία με την βία και με πολιτικές συμμαχίες, ειδικά στις περιπτώσεις που οι διάδοχοι ήταν

ανήλικοι. Αυτό σημαίνει ότι η προέλευση του αυτοκράτορα δεν ήταν καθορισμένη και διέφερε ανάλογα με την περίπτωση αλλά αυτό δεν είχε ουσιαστική σημασία για το βυζαντινό κράτος αφού από την στιγμή που αναγνωρίζονταν ως αυτοκράτορας από τον λαό, την γερουσία και τον στρατό αναγνωρίζονταν και ως επιλογή του Θεού.¹⁷

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο θεσμός του αυτοκράτορα και ο τρόπος ανακήρυξης του μέσα από θρησκευτική διάσταση προέρχονταν από την ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Στην βυζαντινή του εφαρμογή όμως είχε δεχτεί κάποιες τροποποιήσεις που προέρχονταν αποκλειστικά από τον χριστιανισμό. Η κυριότερη από αυτές ήταν η ιδιότητα που απέκτησε ο αυτοκράτορας ως ευεργέτης που έπρεπε να ασκεί πρόνοια για τους υπηκόους τους. Υπήκοοι όμως δεν θεωρούνταν μόνο οι πολίτες της βυζαντινής αυτοκρατορίας αλλά και οι υπόλοιποι χριστιανοί ηγέτες αφού ο αυτοκράτορας του Βυζαντίου θεωρούνταν ανώτερος από όλους, ένα είδος πνευματικού πατέρα γι' αυτού αφού θεωρούνταν ότι όποιος λαός βαπτιζόταν χριστιανός στην ουσία πέρα από την αποδοχή της θρησκείας, αποδεχόταν και την ένωση του με την βυζαντινή αυτοκρατορία.¹⁸

Η θρησκευτική λατρεία και υποταγή προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα αναδεικνυόταν και μέσα από διάφορες δοξασίες και τελετουργίες που υπήρχαν. Ως κυριότερος θρησκευτικός χώρος

θεωρούνταν το παλάτι και γι' αυτό σε κάθε δραστηριότητα που συνέβαινε μέσα σε αυτό υπήρχε συγκεκριμένο τελετουργικό και εθιμοτυπικό.¹⁹

Η λατρεία αυτή προς τον αυτοκράτορα όπως είδαμε ήταν ανάλογη της θρησκευτικής. Αυτός ήταν και ένας από τους κύριους λόγους που υπήρχαν και άλλες γιορτές πέρα από τις εκκλησιαστικές, σε ημερομηνίες που ήταν σημαντικές για τον αυτοκράτορα όπως για παράδειγμα η επέτειος των εγκαινίων της Κωνσταντινούπολης.

Η θρησκευτική λατρεία που αποδίδονταν στον βυζαντινό αυτοκράτορα καταδεικνύεται και από το θέμα των εικόνων. Πρώτα απ' όλα η εικόνα του αυτοκράτορα χρησιμοποιούνταν με τον τρόπο που χρησιμοποιούνταν οι εκκλησιαστικές εικόνες, δηλαδή δίνονταν όρκοι σε αυτές ή νομιμοποιούσαν διοικητικές ή δικαστικές αποφάσεις. Επίσης, την υποδέχονταν με τιμές και την περιέφεραν ακριβώς όπως τις εκκλησιαστικές. Αυτός είναι και ο λόγος που είχε δημιουργηθεί και ένας άλλος κλάδος της εικονογραφίας, πέρα της εκκλησιαστικής, αυτός της αυτοκρατορικής όπου παρουσιάζονταν είτε ο αυτοκράτορας μόνος του, είτε μαζί με εκκλησιαστικές μορφές σε σκηνές που συνδέονταν με τον θεσμό του όπως για παράδειγμα ο αυτοκράτορας να χρίζεται από τον Χριστό.²⁰

1.3. Η ζωή των γυναικών στο Βυζάντιο και η ενασχόληση τους με την ένδυση

Η επικράτηση του χριστιανισμού οδήγησε στην κοινωνική άποψη ότι εκτός του ανδρός της, η γυναίκα θα έπρεπε να φοβάται και τον Θεό. Έτσι, η θέση της γυναίκας στο Βυζάντιο διαφοροποιείται αλλά όχι θετικά από το παρελθόν, αφού εκτός από την αφοσίωση της στην οικογένεια επιβάλλεται πλέον και η αφοσίωση της στην θρησκεία ορίζοντας ως απόλυτα προτερήματα της και προνόμια της την φιλανθρωπία, την παρθενία, την σιωπή και την ανοχή. Η γυναίκα σε αυτή την περίοδο ταυτίζεται με τον πειρασμό και την αμαρτία και μόνο η απόλυτη υποταγή και καταπίεση της μπορεί να προστατεύσει την ίδια και τους άνδρες από τα διαβολικά παραστρατήματα.²¹

Η προσπάθεια περιορισμού της γυναίκας εκείνη την εποχή προκειμένου να διατηρήσει τα ιδεώδη του χριστιανισμού μετατράπηκε κάποια στιγμή σε δίωξη εναντίον της. Οι γυναίκες, οικειοθελώς και μη, κλείνονταν στα μοναστήρια σε βαθμό που κάποια στιγμή οι μοναχές ήταν περισσότερες από τις γυναίκες που παντρεύονταν και γίνονταν μητέρες. Ο εγκλεισμός μίας γυναίκας σε μοναστήρι δεν γινόταν πάντα κατόπιν επιλογής αφού πολλές φορές λειτουργούσε και ως τιμωρία αν η γυναίκα έκανε κάποιο σφάλμα, ως προφύλαξη όταν η γυναίκα χήρευε

αλλά μέσο για την επιτέλεση κάποιου ονείρου των γονέων που επιθυμούσαν για την κόρη τους αυτό τον δρόμο.²²

Ενώ η γυναίκα του Βυζαντίου έπρεπε να είναι εγκρατής, ηθική και φυσικά μονογαμική και αυτό μόνο εντός γάμου, αφού εκτός επιβάλλονταν η παρθενία, για τον άνδρα δεν υπήρχε τέτοιο θέμα αφού μπορούσε να είναι πολυγαμικός. Εάν μία γυναίκα τολμούσε να παραβεί αυτούς τους κανόνες, και όχι πάντα αφού ακόμα και η υποψία για μοιχεία την καθιστούσε αμέσως ένοχη ασχέτως των αποδείξεων, τότε η τιμωρία της ήταν ηθική και σωματική. Πέρα απ' ότι κλείνονταν στα μοναστήρια, τις κακοποιούσανε και σωματικά όπως για παράδειγμα τους κόβανε τις μύτες και σε κάποιες περιπτώσεις εφαρμόζανε και τις ορδαλίες. Οι ορδαλίες ήταν ένας τρόπος απονομής δικαιοσύνης βασισμένος σε υπερφυσικές δυνάμεις που λόγω του επικράτησης του χριστιανισμού, στο Βυζάντιο τις αποκαλούσαν θείες δυνάμεις. Για να δουν λοιπόν εάν μία γυναίκα ήταν ένοχη την υπέβαλλαν σε δοκιμασίες που ήταν εξαιρετικά δύσκολο κάποιος άνθρωπος να επιβιώσει, όπως για παράδειγμα την πετούσαν στην φωτιά. Αν μία γυναίκα κατάφερνε να επιζήσει, τότε θεωρούνταν αθώα. Η πιο συνηθισμένη μέθοδος εξακρίβωσης της μοιχείας μίας γυναίκας στο Βυζάντιο ήταν να την βάλουν να στέκεται μπροστά σε μία στήλη που ονομάζονταν «το ζεύγμα με το άγαλμα της Αφροδίτης». Αν το φόρεμα της σηκωνόταν που πάντα αυτό συνέβαινε, τότε κρίνονταν ένοχη. Σύμφωνα με κάποιες αφηγήσεις, αυτός ο τρόπος εξέτασης καταργήθηκε από την γυναίκα του Ιουστίνου

όταν περνώντας τυχαία από εκείνο το σημείο σηκώθηκε το φόρεμα της.²³

Ακόμα και σε περιπτώσεις που κάποια μέτρα λαμβάνονταν για την προστασία της γυναίκας, αυτό γινόταν μόνο σε θεωρητικό πλαίσιο και τα βαθύτερα αίτια αποσκοπούσαν και πάλι στα ανδρικά οφέλη. Για παράδειγμα, εάν κάποιος άνδρας δεν σεβόταν την παρθενία της γυναίκας, τότε αυτός τιμωρούνταν. Αυτός όμως συνέβαινε για να προστατευτεί η παρθενία και να μπορέσει να την απολαύσει ο νόμιμος σύζυγος της μελλοντικά.

2 Ασημένια στέφανα γάμου με επιχρύσωση, από την Κιλικία (19ος αι.)

[\(http://history-of-macedonia.com/wordpress/2010/05/23/byzantio-
kleidarotrypa/\)](http://history-of-macedonia.com/wordpress/2010/05/23/byzantio-
kleidarotrypa/)

Στο Βυζάντιο η πρωταρχική λειτουργία των γυναικών θεωρούνταν η αναπαραγωγή. Ο γάμος συνδεόταν απόλυτα με την γέννηση παιδιών και γι' αυτό τον λόγο προστατευόταν τόσο από το κράτος όσο και από την εκκλησία.

Η νομοθεσία που επηρέαζε την γυναίκα αποτελούνταν κυρίως από

οικογενειακούς νόμους για τον γάμο, το διαζύγιο και τις οικονομικές συμφωνίες ανάμεσα στους δύο συζύγους.²⁴

Η νομοθεσία του Βυζαντίου ήταν πολύ συντηρητική για θέματα όπως οι νομικές δυσκολίες της γυναίκας αλλά μετά τον 8^ο αιώνα άρχισε να αποδίδει περισσότερα δικαιώματα σε αυτή σαν απόρροια της αλλαγής που άρχισε να υπάρχει και στην θέση της στην οικογένεια.

Η μελέτη όμως κάποιων περιπτώσεων δείχνει μεγάλη απόκλιση ανάμεσα στην νομοθεσία και την πραγματικότητα, ειδικά για τις περιπτώσεις που αφορούν δεύτερους και τρίτους γάμους. Ο νόμος αποθάρρυνε τους δεύτερους γάμους ειδικά για τις γυναίκες αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν ήταν ένα κοινό φαινόμενο. Ο Δημήτριος Χωματιανός ασχολήθηκε με πολλές υποθέσεις, ακόμα και με μία γυναίκα που είχε παντρευτεί τέσσερις φορές, και προσπάθησε να επιβάλλει ίδιες συνθήκες για τον άνδρα και την γυναίκα.²⁵

Ένα άλλο θέμα που περιλάμβανε η νομοθεσία ήταν αυτό της προίικας η οποία λειτουργούσε υπό συγκεκριμένες νομικές προδιαγραφές οι οποίες της έδιναν οικονομικό χαρακτήρα. Παρόλο που η ιδιοκτησία παρέμενε στην γυναίκα, το δικαίωμα διαχείρισης της το είχε ο άνδρας που όμως έπρεπε και αυτός να υπακούσει σε κάποιους κανόνες ειδάλλως αν η γυναίκα θεωρούσε ότι ο άνδρας της ασκούσε κακή διαχείριση στην προίικα της είχε το δικαίωμα να πάει στα δικαστήρια και

να ζητήσει να διαχειρίζεται η ίδια την προίκα της. Κατά την διάρκεια του 11^{ου} αιώνα, αυτό το φαινόμενο όμως όχι μόνο δεν ήταν πολύ συχνό αλλά θεωρούνταν και ως αντιστροφή της τάξης της εξουσίας και μετά τον 14^ο αιώνα υπάρχουν παραδείγματα κάποιων γυναικών που διαχειρίστηκαν την περιουσία τους.²⁶

Όπως ήδη αναφέραμε οι γυναίκες της αριστοκρατίας στο Βυζάντιο διέφεραν από τις υπόλοιπες γυναίκες. Αυτή η διαφορά υπήρχε και στις οικονομικές δραστηριότητες. Η διάκριση αυτή φαινόταν πιο έντονα στην περίπτωση των μοναστηριών που η οργάνωση τους αντανάκλούσε την έντονα την κοινωνική διάκριση που υπήρχε. Σε πολύ πιο έντονο βαθμό απ' ότι στα ανδρικά μοναστήρια, στα γυναικεία διατηρούνταν η κοινωνική ιεραρχία επιτρέποντας για παράδειγμα την χρήση υπηρετών και ειδικών φροντίδων για αυτοκρατορικές ή άλλες κυρίες υψηλής καταγωγής που μπορεί να έμπαιναν στα μοναστήρια ενώ είχε άλλες παροχές για τις φτωχότερες καλόγριες.²⁷

Οι γυναίκες που ανήκαν στις ανώτερες κοινωνικά τάξεις είχαν την δική τους περιουσία, την πλήρη ιδιοκτησία αυτής και την χρήση αυτής κατά την διάρκεια της χηρείας τους, και ήταν πιο πολύ εμπλεκόμενες στην διαχείριση τους απ' ότι οι υπόλοιπες γυναίκες.

Βυζαντινή αυτοκράτειρα ενδυμένη με μεταξωτό ένδυμα και διάδημα στο κεφάλι με πολύτιμες πέτρες. Στο στήθος της φορούσε χρυσό στήθος με πολύτιμες πέτρες. Στο στήθος της φορούσε χρυσό στήθος με πολύτιμες πέτρες.

Βυζάντιο (4ος αι. μ.Χ.) Αυτοκράτειρα με μεταξωτό ένδυμα, διάδημα στο κεφάλι με πολύτιμες πέτρες

http://kima-aroma.blogspot.com/2011/03/blog-post_13.html

Η διαφορά ανάμεσα στην ιδεολογία και την πραγματικότητα στο Βυζάντιο φαινόταν κυρίως από την συμμετοχή των γυναικών σε οικονομικές δραστηριότητες όπως η γεωργία, η κατασκευή και το εμπόριο. Η βυζαντινή ιδεολογία ήθελε την γυναίκα στο σπίτι έχοντας ως κύρια δραστηριότητα το νοικοκυριό της και την απέκλειε από άλλες δραστηριότητες. Μέσα στο νοικοκυριό περιλαμβάνονταν εργασίες όπως το γνέσιμο και η παρασκευή ρούχων και αυτές θεωρούνταν ως οι μόνες

αποδεκτές οικονομικές λειτουργίες των γυναικών.²⁸

Παρόλα αυτά όμως η πραγματικότητα φαίνεται ότι διέφερε και ότι οι γυναίκες συμμετείχαν και εκτός σπιτιού έντονα στην γενικότερη παραγωγή ρούχων στο Βυζάντιο. Αυτό επιβεβαιώνεται από τα «τυπικά» των μοναστηριών, που καθόριζαν τις κοινές εργασίες των γυναικών και αναφέρουν ότι μία από αυτές ήταν η παραγωγή ρούχων. Σε κάποια μοναστήρια δε η παραγωγή αυτή ήταν μεγαλύτερη με προοπτική τα επιπλέον ρούχα να πωλούνται στις αγορές. Ανάλογα περιστατικά υπήρχαν και με γυναίκες που παρήγαγαν επιπλέον ρούχα στο σπίτι τους και τα πουλούσαν και αυτές στην αγορά. Σε αυτό το σημείο εντοπίζεται η κύρια διαφορά ανάμεσα στην ιδεολογία και την πραγματικότητα. Η παραγωγή ρούχων θεωρούνταν αποδεκτή ασχολία για τις γυναίκες με την προοπτική όμως ότι θα έφτιαχναν τα ρούχα που ήταν απαραίτητα για τις ανάγκες της οικογένειάς τους και όχι επιπλέον με σκοπό να τα εμπορευτούν. Είναι χαρακτηριστικό αυτής της διαφοράς το περιστατικό όπου μία γυναίκα τον 13^ο αιώνα κατάφερε να αποκτήσει διαζύγιο γιατί ο άνδρας της μεταξύ άλλων πραγμάτων, την εγκατάλειψε και έτσι την ανάγκασε να παράγει ρούχα γι' άλλους. Ο Αποκάκος που εξέδωσε το διαζύγιο δεν βασίστηκε στην απασχόληση αλλά στο ότι την έκανε για λογαριασμό άλλων.²⁹

Κεφάλαιο 2: Το ένδυμα στο Βυζάντιο

2.1. Οι ενδυμασίες γενικά

Τα κύρια χαρακτηριστικά που αναπτύχθηκαν μέσα από τον πολιτισμό του Βυζαντίου, διαφαίνονταν και στις ενδυμασίες των Βυζαντινών. Τα χαρακτηριστικά που είχε η βυζαντινή ενδυμασία ήταν ότι ήταν πλούσια αλλά παράλληλα και αυστηρά και κάλυπταν όλο το σώμα ακολουθώντας όμως και τις γραμμές του.

Χρυσομέταξος αρχιερατικός σάκκος, έργο Χριστόφορου Ζεφάρ 1745-53

<http://salonikios.yooblog.gr/page/2/>

Οι κοινωνικές τάξεις των Βυζαντινών ήταν διακριτές κυρίως στα υφάσματα που χρησιμοποιούνταν. Η αρχοντική τάξη φορούσε πιο πολύτιμα και πολύχρωμα υφάσματα, κυρίως μεταξωτά τα οποία ήταν διακοσμημένα με πέρλες και πολύτιμους λίθους. Οι άνθρωποι που

ανήκαν σε κατώτερες κοινωνικές τάξεις, ήταν απλοί πολίτες δηλαδή, κατασκεύαζαν τα ρούχα τους κυρίως από μάλλινα και λινά υφάσματα.³⁰

2.2. Η γυναικεία ενδυμασία

Οι γυναίκες στο Βυζάντιο φορούσαν ένα εσωτερικό ρούχο, σαν εσώρουχο, το οποίο είχε μακριά μανίκια, έφτανε μέχρι τον αστράγαλο και στη μέση δένονταν με ζώνη. Το συγκεκριμένο ρούχο συνήθως κατασκευάζονταν από μετάξι.

Πάνω από αυτό, φορούσαν ένα ρούχο που ονομάζονταν στόλα. Και αυτό ήταν μακρύ μέχρι τον αστράγαλο αλλά τα μανίκια του μπορούσαν να είναι είτε κοντά, είτε μακριά. Σε κάποιες περιπτώσεις, το εξωτερικό ρούχο ήταν πιο κοντό και επέτρεπε να φαίνεται από μέσα το εσώρουχο. Ζώνη στο συγκεκριμένο ρούχο φοριόταν στις περιπτώσεις που το ύφασμα από το οποίο ήταν κατασκευασμένο ήταν βαρύ ειδικά το ρούχο φοριόταν ριχτό.³¹

Ένα άλλο ρούχο που φορούσαν οι βυζαντινές γυναίκες ήταν η παίνουλα. Το ρούχο αυτό φοριόταν όπως τα φορέματα και πάνω από

αυτό φοριόταν ένα πανωφόρι το οποίο ήταν στρογγυλό και κλειστό και έπεφτε στους ώμους σαν ένα είδος κάπας.

Οι γυναίκες που ανήκαν σε οικογένειες που ήταν ανώτερες κοινωνικά, για να ξεχωρίζουν, φορούσαν στους ώμους τους μία συγκεκριμένη κάπα η οποία στερεωνόταν στο δεξί τους ώμο με μία διακοσμητική καρφίτσα.³²

Εικόνα της Αγίας Ευδοκίας, που βρέθηκε στις ανασκαφές της εκκλησίας του Αγίου Κωνσταντίνου.
Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης

http://www.doaks.org/research/byzantine/women_in_byzantium.html

2.3. Η ανδρική ενδυμασία

Οι άνδρες με τη σειρά τους φορούσαν και αυτοί τη τούνικα, το ένδυμα δηλαδή που οι γυναίκες φορούσαν σαν εσώρουχο, αλλά αυτοί το χρησιμοποιούσαν σαν εξώρουχο. Η τούνικα των ανδρών έφτανε είτε μέχρι τους αστραγάλους, είτε μέχρι τα γόνατα και φοριόνταν πάνω από ένα στενό παντελόνι.

Το συγκεκριμένο ρούχο φοριόταν στις περισσότερες των περιπτώσεων με ζώνη αλλά το μήκος του, το χρώμα του ή το υλικό του ήταν ανάλογο της κοινωνικής τάξης στην οποία ανήκε αυτός που το φορούσε.

Εργα των χειρών από τις περιφέρμες κεντήστρες της Κωνσταντινούπολης στο
Βυζαντινό Μουσείο

http://alatasgr.blogspot.com/2009/12/blog-post_4243.html

Ένα είδος τούνικας ήταν και η δαλμάτικαν που ήταν μακριά με μεγάλα μανίκια. Το συγκεκριμένο ρούχο το φορούσαν οι ευγενείς και τα άτομα που θεωρούνταν ισχυρά αλλά χωρίς ζώνη. Στα μανίκια, και τη μπροστινή και πίσω πλευρά του ρούχου, υπήρχαν μακριές πολύχρωμες λουρίδες τις οποίες αποκαλούσαν κλάβι.³³

Το πανωφόρι των ανδρών είχε δύο σχήματα, ορθογώνιο και στρογγυλό. Το στερέωναν συνήθως είτε στο δεξί ώμο είτε μπροστά. Όλες οι κοινωνικές τάξεις στερέωναν μπροστά στο στήθος τους ένα μικρό κομμάτι ύφασμα που ονομαζόταν τάμπλιον, και το χρώμα και η διακόσμηση του ήταν ανάλογο της κοινωνικής τάξης. Για παράδειγμα, ο ανώτατος άρχοντας φορούσε ένα χρυσό τάμπλιον με πλούσια διακόσμηση ενώ οι ανώτεροι υπάλληλοι πορφυρό.³⁴

2.4 Διακοσμήσεις και επιρράματα ενδυμάτων

Τα ενδύματα κατά την βυζαντινή εποχή έπαιρναν την ονομασία τους από το είδος της διακόσμησης τους, για παράδειγμα τα φορέματα που ήταν διακοσμημένα με υφαντά ή κεντητά κοσμήματα, τα ονόμαζαν «εξεμπλωτά» ή «πλουμιστά».

Επίσης στα ενδύματα πολύ συχνά οι βυζαντινοί ύφαιναν ζώα όπως λιοντάρια, λιοντάρια με τέσσερα σώματα και ένα κεφάλι, ταύρους, κριάρια, δράκους, αρκούδες, πέρδικες, αετούς και γύπες.

Επιπλέον στα ενδύματα τους συχνά συναντάμε φυτά όπως κλιματίδες, φύλλα κισσού και τριαντάφυλλα.

Επιπροσθέτων βασικό μοτίβο στα ρούχα αποτελούσαν τα γεωμετρικά σχήματα όπως ο κύκλος, τετράγωνα, σταυροί και αστέρια.

http://paidio.blogspot.com/2010/06/blog-post_1025.html

2.4.1 Χρωματική επεξεργασία υφασμάτων

Η εξωτερική πλευρά των υφασμάτων ονομαζόταν «πρόσωπο». Όσα μπορούσαν να φορεθούν και από τις δύο πλευρές «διπρόσωπα».

Τα μη έγχρωμα υφάσματα ονομάζονταν «άσημα», τα έγχρωμα ονομάζονταν «χροακά» και τα ριγέ ονομάζονταν «χωρωτά».

Τα χρώματα με τα οποία έβαφαν τα υφάσματα τα ονόμαζαν «βάμματα» και «άνθη».

Όλα τα χρώματα που χρησιμοποιούσαν κατά την βυζαντινή εποχή ήταν φυσικά, για παράδειγμα το μαύρο χρώμα προερχόταν από φτερά κορακιού, το ποντικό από τρίχες ποντικιού, η πορφύρα από υγρό κοχυλιού, το κόκκινο από φυτικές ίνες και αίμα χοίρου.

2.3.3. Η ενδυμασία διαφόρων επαγγελματιών

Από τις φιλολογικές πηγές και τις απεικονίσεις στις εικόνες γνωρίζουμε πως οι γιατροί φορούσαν τριβώνες (μανδύας τραχύς) καθώς και «σηρικά ιμάτια».

Βυζαντινός ιατρός και ασθενής – Ουροσκοπική εξέταση σε κύλικα

<http://blogs.sch.gr/kantonopou/category/%CE%B2%CF%85%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BF/>

Οι δικαστικοί φορούσαν τη «δικαστική εσθήτα» και την «δικαστική χλαμύδα». Η τήβεννος των δικαστικών, σύμφωνα με τις πηγές, είχε σκούρο χρώμα, όπως επίσης σκουρόχρωμα ήταν και τα ρούχα των στοχαστών και των δασκάλων. Οι ηθοποιοί φορούσαν εσθήτα ενώ πάνω στη σκηνή ο ρουχισμός τους ήταν περίτεχνος, πολύχρωμος και εντυπωσιακός. Οι ηθοποιοί απέφευγαν να φορούν φαρδιά μανίκια αντίθετα φρόντιζαν να είναι στερεωμένα σταθερά γύρω από τους καρπούς.

2.4. Αξεσουάρ

Στο Βυζάντιο η χρήση των αξεσουάρ γινόταν συνήθως από τις γυναίκες. Οι γυναίκες φορούσαν στα μαλλιά τους ένα διάδημα. Το διάδημα αυτό έμπαινε στο κότσο τους και πάνω σε αυτό έβαζαν και ένα πέπλο. Χρησιμοποιούσαν επίσης και καλύμματα για τη κεφαλή τα οποία ήταν κατασκευασμένα από πλέγμα, χρυσό ή ασημένιο. Φορούσαν επίσης στο κεφάλι τους και σκούφους οι οποίοι εμφανισιακά θύμιζαν τουρμπάνι.

Οι άνδρες με τη σειρά τους άφηναν συνήθως το κεφάλι τους ακάλυπτο. Εξαίρεση αποτελούσαν οι άνδρες των ανώτερων κοινωνικών τάξεων που κάποιες φορές φορούσαν ένα επίπεδο σκούφο ενώ ο αυτοκράτορας φορούσε το στέμμα του.³⁵

Εναπομείναν βυζαντινό αυτοκρατορικό διάδημα, τα υπόλοιπα έλιωσαν και έγιναν χρυσός από τους "σταυροφόρους" (δώρο στους Ούγγρους από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Δούκα, 1071)

2.5. Η ενδυμασία των κληρικών

Οι κληρικοί στο Βυζάντιο σε όλες τις ακολουθίες και εκκλησιαστικές τελετές φορούσαν τα ιερατικά άμφια. Τα ενδύματα αυτά δεν ήταν ίδια σε όλες τις κατηγορίες των κληρικών αφού χρησίμευαν και ως ένα μέσο για να φαίνεται ο ιερατικός βαθμός του κληρικού. Έτσι, ο διάκονος, ο ιερέας και ο επίσκοπος φορούσαν διαφορετικά ενδύματα.

Στα βυζαντινά γράμματα η λέξη άμφια σήμαινε τα πολύτιμα και λαμπρά υφάσματα. Στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει όχι μόνο τα ρούχα των κληρικών αλλά και αυτά των αυτοκρατόρων.³⁶

Αρχικά ο όρος άμφια συναντάται στους Βυζαντινούς (μη εκκλησιαστικούς) συγγραφείς και δηλώνει πολύτιμα και λαμπρά υφάσματα. Αργότερα χαρακτηρίζει μόνο τα ενδύματα των αυτοκρατόρων και των κληρικών και στη μεταβυζαντινή εποχή μόνο τα ενδύματα των τελευταίων.

Στην αρχή του Βυζαντίου τα άμφια ήταν αντιγραφή των ρούχων που φορούσαν και οι υπόλοιποι άνθρωποι. Κάποιες από αυτές βέβαια δημιουργούνταν από πολύτιμα υφάσματα.

Μετά τον 6^ο αιώνα όμως τα άμφια άρχισαν να διαφοροποιούνται από τα υπόλοιπα ρούχα όχι γιατί άλλαξαν τα άμφια αλλά γιατί οι πολίτες

άρχισαν να φορούν διαφορετικά ρούχα ενώ οι κληρικοί διατήρησαν τα δικά τους.³⁷

Τα άμφια στην αρχική τους μορφή είχαν πάντα λευκό χρώμα. Στη πορεία όμως άρχισαν να χρησιμοποιούνται και χρωματιστά υφάσματα και αυτό έγινε γιατί οι αυτοκράτορες είχαν αρχίσει να φορούν χρωματιστά ρούχα και κατά συνέπεια και τα άμφια που χάριζαν στους κληρικούς μετατράπηκαν και αυτά σε χρωματιστά.

Δικέφαλος αετός σε αυτοκρατορικά άμφια, μέσα του 14ου αιώνα.

http://www.easypedia.gr/el/articles/%CE%B4/%CE%B9/%CE%BA/%CE%94%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%86%CE%B1%CE%BB%CE%BF%CF%82_%CE%B1%CE%B5%CF%84%CF%8C%CF%82.html

Τα άμφια χωρίζονταν στις εξής κατηγορίες:

1. Στιχάριο
2. Οράριο
3. Επιτραχήλιο
4. Φαιλόνιο
5. Μικρό και μεγάλο ωμοφόριο
6. Ποιμαντική ράβδος
7. Αρχιερατικό εγκόλτιο³⁸

Χρυσοκέντητος ιερατικός σάκος από την περιοχή της Ανατολικής Ρωμυλίας (17ος αι.) (<http://history-of-macedonia.com/wordpress/2010/05/23/byzantio-kleidarotrypa/>)

3. Τα είδη των βυζαντινών ενδυμάτων σε όλες τις περιόδους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας

3.1. Γενικά

Το βυζαντινό ένδυμα κατά την διάρκεια των χιλίων ετών που διήρκησε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, άλλαξε αρκετά και πολλές φορές αλλά το κύριο χαρακτηριστικό που διατήρησε ήταν ότι ήταν συντηρητικό. Στους Βυζαντινούς άρεσαν ιδιαίτερα τα χρώματα και τα σχέδια και γι' αυτό το λόγο έφτιαχναν και εξήγαγαν ρούχα με πολύ πλούσια σχέδια. Επίσης, κατασκεύαζαν υφαντά και κεντητά για τις ανώτερες τάξεις ενώ για τις κατώτερες τάξεις έφτιαχναν ρούχα βαμμένα και τυπωμένα.

Πολύ συχνό φαινόμενο στα βυζαντινά ενδύματα ήταν να υπάρχει ένα ρέλι γύρω από τις άκρες του ρούχου και πολλές μονές λωρίδες κάτω στο σώμα ή γύρω από το άνω μέρος του βραχίονα. Μέσω αυτών μπορούσε να αναδειχτεί η κοινωνική τάξη του ανθρώπου που τα φορούσε.

Οι μεσαίες και ανώτερες τάξεις ακολουθούσαν τη τελευταία λέξη της μόδας όταν εμφανίζονταν στο Αυτοκρατορικό Δικαστήριο. Όπως και στη Δύση κατά τον Μεσαίωνα, έτσι και στο Βυζάντιο, τα είδη ένδυσης ήταν πολύ ακριβά για τους φτωχούς, οι οποίοι φορούσαν πιθανώς τα ίδια ρούχα σχεδόν όλη την ώρα.³⁹

3.2. Πάνω στο σώμα

Στα πρώιμα χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήταν διαδομένη ιδιαίτερα η χρήση ενός ενδύματος που ήταν ρωμαϊκό, της τηβέννου. Η τηβεννος όμως αντικαταστάθηκε την περίοδο του Ιουστινιανού από την τούνικα ή από ένα μακρύ χιτώνα. Αυτού του είδους τα ενδύματα φοριούνταν και από τα δύο φύλα αλλά των ανώτερων τάξεων ξεχώριζαν γιατί φορούσαν και άλλα στολίδια όπως τη δαλμάτικα, μία τούνικα που ήταν κοντύτερη και βαρύτερη από τις υπόλοιπες. Και την δαλμάτικα τη φορούσαν και τα δύο φύλα αλλά περισσότερο οι άνδρες.⁴⁰

Ένα άλλο είδος ενδύματος ήταν το σκαραμάγκιον το οποίο ήταν ένα παλτό που φοριόνταν από τους ιππείς. Η προέλευση του

συγκεκριμένου ρούχου ήταν από την Περσία και ήταν ανοιχτό μπροστά και το μάκρος του έφτανε μέχρι τη μέση του μηρού. Για το συγκεκριμένο ρούχο υπάρχουν αναφορές ότι συνήθως φοριόνταν από αυτοκράτορες.⁴¹

Σε γενικές γραμμές, εκτός από τον στρατό και τα ρούχα ιππασίας, οι άνδρες των ανώτερων κοινωνικών τάξεων και όλες οι γυναίκες, φορούσαν ρούχα που έφταναν μέχρι τους αστραγάλους ή περίπου μέχρι εκεί. Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι γυναίκες συχνά φορούσαν ένα ανώτερο στρώμα στόλας, που για τους πλούσιους ήταν κατασκευασμένο από μπροκάρ.

Όλα τα παραπάνω ρούχα που έχουν αναφερθεί, εκτός από τη στόλα, μπορούσαν να φορεθούν και με ζώνη. Οι όροι που υπάρχουν για τα ενδύματα είναι πολλές φορές μπερδεμένοι και σπανίως εντοπίζεται μία σίγουρη αναγνώριση για ένα συγκεκριμένο ένδυμα που απεικονίζεται ή για ένα σχέδιο, ειδικά για τα ενδύματα που φοριούνταν εκτός δικαστηρίου.⁴²

Η πορφυρή χλαμύδα της Τύρου, από ιδιαίτερα πολυτελές μετάξι

http://www.stougiannidis.gr/byz_lexicon.htm

Η χλαμύδα, που ήταν ένας ημικυκλικός μανδύας που έδενε στο δεξί ώμο, ήταν ένα από τα ενδύματα που διατηρήθηκε σχεδόν σε όλη τη περίοδο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Το μήκος κάποιες φορές έφτανε μέχρι τους γοφούς αλλά και μέχρι τους αστραγάλους, δηλαδή ήταν μακρύτερο από την εκδοχή που φοριόταν στην αρχαία Ελλάδα. Η πιο μακριά του εκδοχή που υιοθετήθηκε στο Βυζάντιο ονομάζονταν και παλουνταμέντουμ.

Όπως και οι αυλικοί του, έτσι και ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός φορούσε χλαμύδες με μία τεράστια καρφίτσα. Η πληροφορία αυτή

προέρχεται από τον τρόπο που απεικονίζεται ο αυτοκράτορας στα μωσαϊκά της Ραβέννα.⁴³

Οι άνδρες πολλές φορές φορούσαν και περικνήμια αλλά αυτό δεν σχετιζόταν με την οικονομική τους κατάσταση αφού δεν απεικονίζονταν μόνο οι πλούσιοι να τα φορούν. Τα περικνήμια είχαν συνδεθεί με τους βάρβαρους, τόσο με τους Ευρωπαίους όσο και με τους Πέρσες.

Ακόμα και τα πιο απλά ρούχα ήταν εξαιρετικά ακριβά για τους φτωχούς. Οι σκλάβοι συνήθως φορούσαν συνήθως, τουλάχιστον το χειμώνα, το βασικό ρωμαϊκό ένδυμα το οποίο αποτελούσαν από δύο παραλληλόγραμμα υφάσματα ραμμένα μαζί στους ώμους και κάτω από το χέρι. Άλλοι, όταν εμπλέκονταν σε δραστηριότητες, έδεναν τις άκρες του ρούχου τους στη μέση για να έχουν μεγαλύτερη ευκινησία και ευκολία στις κινήσεις.⁴⁴

Βυζαντινοί Εικονομάχοι καλύπτουν την εικόνα του Χριστού με ασβέστη. Ψαλτήρι
Χλουντόφ (περί το 830). Μόσχα, Ιστορικό Μουσείο

<http://blogs.sch.gr/kantonopou/category/%CE%B2%CF%85%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BF/>

Η παραπάνω εικόνα προέρχεται από μωσαϊκό της εκκλησίας Σαν Βιτάλε στη Ραβέννα. Σε αυτή απεικονίζεται ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, ντυμένος εξαιρετικά απλά, κάτι που δεν συνηθιζόταν από τους αυτοκράτορες. Εντούτοις, τα ρούχα του είναι πολύ πιο πλούσια από τους υπόλοιπους που βρίσκονται στην εικόνα. Τόσο ο ίδιος ο αυτοκράτορας, όσο και οι υπόλοιποι, φοράνε το τάμπλιον διαγώνια.⁴⁵

Η εικόνα παρουσιάζει σκηνή από Βυζαντινό Σχολείο

http://dimitrios-lp.blogspot.com/2008/09/blog-post_26.html

3.3. Εικονογραφικό ένδυμα

Αναφερόμενοι στο εικονογραφικό ένδυμα εννοούμε τα ρούχα που φοράνε τα ιερά πρόσωπα στις βυζαντινές εικόνες.

Η θρησκεία, και πιο ειδικά ο χριστιανισμός, ήταν κυρίαρχο στοιχείο για το Βυζαντινό άνθρωπο αφού πάνω σε αυτή ήταν δομημένη όλη η λειτουργία και η ιδεολογία του Βυζαντινού κράτους. Το βυζαντινό κράτος ήταν ταυτισμένο με τον χριστιανισμό και δεν είναι τυχαίο ότι η κεφαλή της διοίκησης του, ο αυτοκράτορας δηλαδή, θεωρούνταν ως ο εκπρόσωπος του Θεού στην γη και λάμβανε την ίδια λατρεία και τιμές με Αυτόν.⁴⁶

Εκτός όμως του αυτοκράτορα, και όλοι οι δημόσιοι λειτουργοί του βυζαντινού κράτους καθώς και οι λειτουργίες του, συνδέονταν με θρησκευτική τυπολογία, όπως για παράδειγμα ο θρησκευτικός όρκος

που έδιναν οι υπάλληλοι που στελέχωναν τις βυζαντινές υπηρεσίες της δημόσιας διοίκησης ότι θα επιτελούσαν σωστά το έργο τους.⁴⁷

Από τα παραπάνω καταδεικνύεται ο μεγάλος και βασικός ρόλος που είχε ο χριστιανισμός στο Βυζάντιο και κατά επέκταση και στη ζωή του απλού λαού. Αυτός ήταν και ο λόγος που όποιος υποστήριζε τον χριστιανισμό και μάλιστα είχε βασανιστεί γι' αυτόν, όπως στην περίπτωση των αγίων κατείχε ιδιαίτερη θέση στην ζωή των Βυζαντινών.

Εκτός όμως από την λατρεία που έδειχνε ο πιστός από μόνος του λόγω της γενικότερης θρησκευτικής πίστης που διακατείχε όλο το Βυζάντιο, υπήρχε και μεθόδευση εκ μέρους της εκκλησίας και του κράτους για την ενίσχυση αυτής της λατρείας. Η ζωή του βυζαντινού λαού δεν ήταν ιδιαίτερη εύκολη γιατί έπρεπε να αντιμετωπίσει την ανέχεια και τα προβλήματα που αυτή δημιουργούσε. Οι θρησκευτικές τελετουργίες ήταν λοιπόν απαραίτητες για τον πιστό γιατί δεν είχε άλλο τρόπο να εκτονωθεί. Το κράτος λοιπόν συντηρούσε και ενίσχυε αυτή την λατρεία ώστε να μην έχει λαϊκές αντιδράσεις για την δύσκολη διαβίωση.⁴⁸

Και η εκκλησία όμως, όπως προαναφέρθηκε, είχε λόγους να εστιάζει στην ενίσχυση της λατρείας των πιστών και ειδικά στην λατρεία που αυτοί απέδιδαν στις εικόνες. Με αυτό τον τρόπο οι πιστοί δεν

ασχολούνταν με τα θεολογικά θέματα και δεν δημιουργούσαν προβλήματα στην λειτουργία της με αναζητήσεις και ερωτήματα.⁴⁹

Αυτοί ήταν οι κύριοι λόγοι που οι εικόνες και κυρίως οι φορητές, απέκτησαν μεγάλη φήμη την εποχή του Βυζαντίου και αποτέλεσαν αντικείμενο μεγάλης λατρείας από τους πιστούς.

Ο τρόπος που οι εικόνες χρησιμοποιούνταν και λειτουργούσαν για τον πιστό είχε πολλές σημασίες και είναι χαρακτηριστικό ότι χρησιμοποιούνταν σε πολλές περιπτώσεις. Πρώτα απ' όλα χρησιμοποιούνταν σαν σύμβολα με πρακτική χρησιμότητα όπως για παράδειγμα να δείχνουν τον δρόμο που πρέπει να ακολουθήσει ο πιστός προκειμένου να μεταβεί σε κάποιο χώρο που σχετίζονταν με τον άγιο που απεικονίζονταν ή για να σηματοδοτήσουν τους χώρους στους οποίους η αυτοκρατορική πομπή έπρεπε να σταματήσει, προφανώς τιμώντας τον άγιο. Εκτός όμως από την πρακτική, είχαν και θρησκευτική λειτουργία αφού θεωρούνταν ότι μέσω των εικόνων ο πιστός έχαιρε της προστασίας του αγίου ή της δύναμης του που θα τον προστάτευε από το κακό και τον κίνδυνο.⁵⁰

Η μεγάλη σημασία που είχε για το κράτος, η ενίσχυση της λατρείας των εικόνων, για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, ενισχύεται και από το γεγονός ότι χρησιμοποιούνταν σχεδόν σε όλους τους τομείς και ταυτίζονταν με όλες τις δραστηριότητες όπως για παράδειγμα στον

στρατό θεωρούνταν ότι προστάτευε και καθοδηγούσε τους στρατιώτες, τις επίσημες τελετές, αλλά και δικαστήρια.⁵¹

Οι πιο κοινές εικόνες που επιβίωσαν από τη Βυζαντινή περίοδο δεν απεικονίζουν τα πραγματικά ρούχα που φοριόνταν τη περίοδο που αυτές δημιουργούνταν στο Βυζάντιο.

Ο Χριστός, που πολλές φορές απεικονίζεται σαν μωρό, οι Απόστολοι, ο Ιωάννης ο Βαπτιστής και κάποιοι άλλοι, σχεδόν πάντα απεικονίζονται στις εικόνες να φορούν ένα στερεότυπο ένδυμα αποτελούμενο από ένα μεγάλο ύφασμα και ένα μεγάλο μανδύα, τυλιγμένα γύρω από το σώμα. Τα ρούχα αυτά δε θυμίζουν σε μεγάλο βαθμό τη τήβεννο.⁵²

Το ένδυμα αυτό φτάνει μέχρι τους αστραγάλους και στα πόδια τους φοράνε σανδάλια. Το ένδυμα αυτό δεν ήταν συνηθισμένο στους κοσμικούς, παρόλο που το διαφορετικό ένδυμα μπορεί να απεικονίζονταν σκοπίμως εκ μέρους των αγιογράφων για να αποτελούν άλλο ένα στοιχείο διαχωρισμού ανάμεσα στα κοσμικά και στα θεϊκά πλάσματα.

Η Παρθένος Μαρία απεικονίζεται συχνά φορώντας ένα μαφόριον, ένα πιο σχηματισμένο μανδύα ο οποίος κάποιες φορές είχε μία τρύπα στο λαιμό. Το ένδυμα αυτό πρέπει να μοιάζει με το τυπικό φόρεμα που φορούσαν οι χήρες αλλά και οι παντρεμένες γυναίκες δημόσια. Το

φόρεμα της Παρθένου Μαρία είναι ορατό κάτω από το μανδύα και ειδικότερα τα μανίκια.⁵³

Συμβάσεις αναφορικά με τα ρούχα υπάρχουν και για τους προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης και άλλων βιβλικών φιγούρων. Εκτός από τον Χριστό και τη Παναγία, τα περισσότερα εικονογραφικά ενδύματα είναι λευκά ή ελαφρώς χρωματισμένα. Έτσι τουλάχιστον απεικονίζονται στους τοίχους, σε τοιχογραφίες ή μωσαϊκά και σε έγγραφα. Τα χρώματα είναι πιο ζωντανά στη περίπτωση των εικόνων. Κάποιες άλλες φιγούρες σε βιβλικές σκηνές, ειδικά οι ανώνυμες, συνήθως απεικονίζονταν να φορούν βυζαντινά ρούχα της εποχής τους.⁵⁴

Η παραπάνω εικόνα χρονολογείται τον 10^ο αιώνα και απεικονίζει τον Μωϋσή να φορά εικονογραφικό ένδυμα ενώ τα υπόλοιπα πρόσωπα φορούν ρούχα της εποχής τους.⁵⁵

3.4. Χρώμα

Όπως και στη περίοδο των Ρωμαίων, το μωβ ήταν ένα χρώμα που χρησιμοποιούνταν από τη βασιλική οικογένεια. Αναφορικά με τα υπόλοιπα χρώματα, ανάλογα με τη χρήση τους καθορίζονταν και η κοινωνική τάξη αυτού που τα φορούσε καθώς και η θέση που είχε στη διοίκηση. Οι άνθρωποι που ανήκαν στις χαμηλότερες κοινωνικά τάξεις φορούσαν απλά ενδύματα αλλά είχαν προτίμηση στα ζωντανά χρώματα, ένα χαρακτηριστικό που παρέμεινε σταθερό σε όλες τις περιόδους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Η αγάπη των Βυζαντινών για το χρώμα είχε και μία άλλη αιτία. Στους αγώνες του ιπποδρόμου χρησιμοποιούνταν τέσσερις ομάδες: οι κόκκινοι, οι άσπροι, οι μπλε και οι πράσινοι. Οι υποστηρικτές αυτών των ομάδων δημιούργησαν και πολιτικά κόμματα που έπαιρναν θέση και σε θεολογικά θέματα όπως ο αρειανισμός και ο μονοφυσισμός. Ανάλογα λοιπόν με το κόμμα που ανήκε ο καθένας φορούσε και τα ανάλογα χρώματα.⁵⁶

Τμήμα ενδύματος (σήμα) από μαλλί και λινό. Φέρει υφασμένες παραστάσεις ιερών μορφών και θεμάτων από το ζωικό και φυτικό βασίλειο.

<http://www.gravitycontrol.gr/~byzantin/el/collections/textiles/>

3.5. Καπέλα

Οι πιο πολλοί άνδρες στο Βυζάντιο, εκτός από τον αυτοκράτορα, κυκλοφορούσαν χωρίς κάλυμμα στο κεφάλι τους. Στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, μία σειρά από μεγάλα καπέλα φοριόνταν ως μέρος στολής από τους υπαλλήλους.

Κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Κομνηνός, φόρεσε ένα καπέλο που είχε το σχήμα πυραμίδας αλλά η εκκεντρικότητα στην ένδυση του ήταν ένα από τα πράγματα για τα οποία κριτικαρίστηκε έντονα. Το καπέλο αυτό σχετιζόταν προφανώς με ένα καπέλο που είχε σχεδιάσει ένας Ιταλός καλλιτέχνης για τον αυτοκράτορα

Ιωάννη Παλαιολόγο όταν πήγε στη Φλωρεντία στο συμβούλιο της Φεράρα το 1438, τις τελευταίες ημέρες δηλαδή της αυτοκρατορίας.⁵⁷

Εκδοχές αυτού του καπέλου αλλά και άλλων ρούχων, συμπεριλαμβανομένων και κάποιων θεαματικών καπέλων που φοριούνταν από τους επισκέπτες, σχεδιάστηκαν προσεκτικά από τον Πιζανέλο και άλλους καλλιτέχνες.⁵⁸

Μετάλλιο που απεικονίζεται τον Ιωάννη Παλαιολόγο με καπέλο έτσι όπως τον απεικόνισε ο Πιζανέλο που τον είδε στη Φεράρα το 1438.⁵⁹

3.6. Παπούτσια

Στη Βυζαντινή τέχνη δεν υπάρχουν πολλές απεικονίσεις παπουτσιών λόγω των μακριών ρούχων που φορούσαν οι πλούσιοι. Και στη περίπτωση όμως των παπουτσιών υπήρχαν κατηγοριοποιήσεις λόγω χρώματος. Ο αυτοκράτορας λοιπόν φορούσε κόκκινα παπούτσια, ο σεβαστοκράτορας μπλε και ο πρωτοβεστιάριος πράσινα.

Στα μωσαϊκά της Ραβένα, απεικονίζεται άνδρες φορώντας ένα είδος παπουτσιού που θα μπορούσαν να είναι σανδάλια, με άσπρες κάλτσες και στρατιώτες που φορούν σανδάλια τα οποία είναι δεμένα στο πόδι.⁶⁰

Κάποιοι στρατιώτες, συμπεριλαμβανομένων και των αυτοκρατόρων, φορούσαν μπότες που έφταναν σχεδόν μέχρι το γόνατο, κόκκινες οι αυτοκράτορες.

Οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες από την άλλη φορούσαν παπούτσια σε βυζαντινό στυλ τα οποία κατασκευάζονταν πριν το 1220 στο Παλέρμο. Αυτά ήταν κοντά, έφταναν μόνο μέχρι τον αστράγαλο και ήταν γενναιόδωρα κομμένα ώστε να φοριούνται από διαφορετικά νούμερα.⁶¹

Τα παπούτσια αυτά ήταν διακοσμημένα με πέρλες, κοσμήματα και χρυσό στο πλάι και στη μύτη του παπουτσιού. Σε λιγότερες επίσημες περιπτώσεις βέβαια φοριούνταν πιο απλά και πρακτικά παπούτσια.

Οι εργάτες φορούσαν σανδάλια ή ήταν ξυπόλητοι. Τα σανδάλια ακολουθούσαν το ρωμαϊκό μοντέλο των λουριών πάνω από μία απλή σόλα.⁶²

Κόκκινες μπότες φορά και ο Βασίλειος II μαζί με στρατιωτική φορεσιά στη παραπάνω εικόνα που χρονολογείται στις αρχές του 11^{ου} αιώνα.⁶³

3.7. Στρατιωτικό ένδυμα

Το στρατιωτικό ένδυμα στο Βυζάντιο παρέμεινε πολύ κοντά στο πρότυπο των Ρωμαίων, ειδικά για τους υπαλλήλους. Ο θώρακας της πανοπλίας κάτω από τον οποίο φαινόταν ένα μικρό πουκάμισο που

εμφανιζόταν σαν φούστα, συχνά επικαλύπτονταν με ένα περιθώριο από λουρίδες από δέρμα, που αποκαλούνταν πτερούγες. Παρόμοιες ταινίες κάλυπταν τον βραχίονα, κάτω από τον ώμο. Μία μάλλον πρόχειρη ζώνη στην εμφάνιση, ήταν δεμένη ψηλά στα πλευρά. Η ζώνη αυτή φοριόταν όχι για πρακτικούς λόγους αλλά ως μαρτυρία του βαθμού.⁶⁴

3.8. Αυτοκρατορικό κοστούμι

Τα δύο κυρίαρχα χαρακτηριστικά των αυτοκρατόρων και των αυτοκρατορισσών ήταν το στέμμα και το βαριά στολισμένο με κοσμήματα αυτοκρατορικό λόρος. Το λόρος ήταν μία εκδοχή της τηβέννου που φορούσαν οι πρόξενοι, οι οποίοι τη περίοδο του Ιουστινιανού έγιναν μέρος του αυτοκρατορικού θεσμού, και φοριόταν από τον αυτοκράτορα και την αυτοκράτειρα ως εκκλησιαστικό ένδυμα.

Χαρακτηριστικό της περιόδου 1025-1081, αποτελεί η συχνή εναλλαγή αυτοκρατόρων στο βυζαντινό θρόνο. Στην εικόνα, το στέμμα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1042-1055).

(<http://www.istoriatexnis.lsweethost.com/byzantini.htm>)

Το πιο αντιπροσωπευτικό βυζαντινό ένδυμα, παρουσιάζεται στο πασίγνωστο ψηφιδωτό από τον Άγιο Βιτάλιο της Ραβέννας. Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός με τη συνοδεία του και αντίστοιχα η Θεοδώρα με τη δική της συνοδεία.⁶⁵

Το συγκεκριμένο ρούχο φοριόταν επίσης από τους δώδεκα πιο σημαντικούς υπαλλήλους και την αυτοκρατορική φρουρά. Αυτός είναι και ο λόγος που σε κάποιες εικόνες είναι ντυμένοι με αυτό το ένδυμα και οι αρχάγγελοι αφού θεωρούνταν θεϊκή φρουρά.⁶⁶

Στη πραγματικότητα, το συγκεκριμένο ένδυμα φοριόταν μόνο τη Κυριακή του Πάσχα αλλά χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα σε διάφορες απεικονίσεις στη τέχνη.

Εκτός από κοσμήματα και κεντήματα, στα ρούχα επάνω ήταν ραμμένες και μικρές εμαγιέ πλάκες. Το ένδυμα του Μανουήλ Κομνηνού Ι είχε περιγραφεί ως ένα λιβάδι καλυμμένο με λουλούδια λόγω αυτών που έφερε πάνω του.⁶⁷

Μέρος του αυτοκρατορικού ενδύματος αποτελούσε και ένα διακοσμημένο κολάρο το οποίο αντέγραφαν οι γυναίκες που ανήκαν στις ανώτερες τάξεις. Το κολάρο αυτό φτιάχνονταν από χρυσό ή κάποιο παρόμοιο υλικό και πετράδια.

Αυτοκράτορας και αυτοκράτειρα φορώντας λόρος⁶⁸

Αυτοκρατορικό γάντι που συμπεριλαμβάνει και εμαγιέ πλάκες.⁶⁹

3.9. Το ράσο

Το ένδυμα των κληρικών είναι το μόνο ένδυμα το οποίο έχει δεχτεί μικρές παραλλαγές με τη πάροδο του χρόνου. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο πρωτοπρεσβύτερος Ευάγγελος Σκορδάς για την ιστορία του ράσου:

*Το ράσο είναι ένα ένδυμα που διαμορφώθηκε σαν κοσμικό ένδυμα στο Βυζάντιο από τον 6ο μ.Χ. αιώνα. Προέρχεται από το Βυζαντινό Κολόβιο ή Καββάδιο. Η λέξη προέρχεται από το λατινικό *rasum*, που σημαίνει ένδυμα μή χνουδωτό, το λείο, και τέτοια ενδύματα ήσαν τα μεταξωτά. Πρόκειται ομολογουμένως περί επιβλητικού και θεαματικού ενδύματος, που παραδόξως προτιμήθηκε από τους μοναχούς, παρά το ιδεώδες της ταπεινώσεως τους.*

Το ένδυμα αυτό δεν έχει καμιά σχέση με την πρώτη Χριστιανική Εκκλησία. Ο Χριστός, οι Απόστολοι και γενικά οι κληρικοί μέχρι τον 4ο αιώνα φορούσαν τα ίδια ενδύματα με τους λαϊκούς, χωρίς καμιά διάκριση.

Από τον 4ο αιώνα, με την επίδραση του μοναχισμού στη ζωή της Εκκλησίας, αρχίζει η διάκριση της ενδυμασίας των κληρικών, που συνίστατο στο μαύρο χρώμα, δηλαδή οι κληρικοί φορούσαν τα ίδια ρούχα με τους λαϊκούς, που διέφεραν μόνο ως προς τον χρωματισμό. Και αυτό πάλι δεν ήταν απόλυτο, γιατί έχουμε μαρτυρίες πως οι κληρικοί φορούσαν και λευκά ή φαιά ενδύματα. Οι ιστορικοί και λαογράφοι, Βερναδάκης και Κουκουλές, μας δίνουν πολλές τέτοιες πληροφορίες.

Από την εποχή του Ιουστινιανού, με την ανακάλυψη της μέταξας, δημιουργούνται πολυτελή και παράξενα ενδύματα, τα οποία Οικουμενικές και Τοπικές Σύνοδοι τα απαγόρευαν για τους κληρικούς, τους οποίους περιόρισαν να φορούν τα ίδια ενδύματα με τους λαϊκούς, αλλά με απλή και σεμνή εμφάνιση. Αυτό είναι το νόημα του 27ου Κανόνα της Πενθέκτης Συνόδου και του 16ου κανόνα της 7ης Οικουμενικής Συνόδου. Είναι άξιο πολλής απορίας, ότι οι υπέρμαχοι του ράσου θέλουν να στηρίξουν την παρουσία του σ' αυτούς τους Κανόνες, οι οποίοι ουδόλως ομιλούν περί ράσου, αλλά περί επιδεικτικών πολυτελών ενδυμάτων, τα οποία πάλι μπήκαν στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας ως ιερά άμφια.

Αν όμως το ράσο, προερχόμενο από το βυζαντινό καββάδιο, με πλατιές χειρίδες, δηλαδή με φαρδιά μανίκια, προτιμήθηκε από τους μοναχούς, οι κοσμικοί κληρικοί, δηλαδή οι έγγαμοι εφημέριοι, εξακολουθούσαν να φορούν τα κοινά ενδύματα της εποχής τους με την απλούστερη μορφή τους. Το Ευχολόγιο του Goar μας δίνει την πληροφορία, ότι οι έγγαμοι κληρικοί μετά την Θ. Λειτουργία απέβαλον το ιερατικό άμφιο και ντυνόταν "communibus vestibus" δηλαδή κοινά ενδύματα. Άξιο προσοχής είναι το γεγονός, ότι στη Γαλατία τον 5ο αιώνα, οι Επίσκοποι φόρεσαν διακριτικό ένδυμα, "vetement distinctif" για το οποίο ο πάπας Καίλεστίνος τους κατηγόρησε και τόνισε, ότι, **εάν**

χρειάζεται να διακρίνονται οι Επίσκοποι, η διάκριση να είναι η διδασκαλία και όχι η ενδυμασία.

Η κατάσταση αυτή συνεχίστηκε και κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας. Τα πολυτελή βυζαντινά ενδύματα, όπως το Καββάδιο ή Κοφτάνιο, τα παρέλαβαν και οι επίσημοι Τούρκοι. Το ράσο και το εσώρασο παρέμειναν βασική καλογερική ενδυμασία.

Από τον ΙΗ' αιώνα και μάλιστα από της συνθήκης του **Κιουτσούκ Καϊναρτζή** (1774) με την ανάδειξη των ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας, αναζεί και η λαμπρότητα της βυζαντινής αυλής. Έτσι, πολλοί κληρικοί, ιδίως Αρχιερείς, φορούν διάφορα πολύτιμα και βαρύτιμα ενδύματα με κεντητά και διάφορα χρυσά κοσμήματα και αλυσίδες.

Ως αντίδραση σ' αυτή την κατάσταση παρουσιάστηκε η κίνηση του Νεοφύτου Δούκα, ο οποίος, προς τον τότε Οικουμενικό Πατριάρχη Κύριλλο ΣΤ' συνιστούσε την επιβολή του ράσου για όλους τους Έλληνες Ορθόδοξους Κληρικούς.

Ο Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας, το 1815, κληρικός "διαπρεπέστατος και ελλογιμώτατος", αντέδρασε σ' αυτή την πρόταση του Νεοφύτου Δούκα, και θεωρεί την εισαγωγή του ράσου ως μεταρρύθμιση. Ομιλεί δε **"περί εθνικής ενδυμασίας"**, την οποία φορούσαν κατά τόπους οι κληρικοί. Ποιά ήταν αυτή η εθνική ενδυμασία, για την οποία κάνει λόγο ο Ιγνάτιος; Είναι η βράκα, η φουστανέλλα και το φέσι, χαρακτηρισθέντα ως εθνικά, εν αντιθέσει προς τα στενά φραγκικά ενδύματα.

Πολεμιστές του 1912 μας πληροφόρησαν, ότι, στη Δ. Μακεδονία φορούσαν οι ιερείς σιγγούνια, κοντογούνια. Και εγώ ενθυμούμαι από την παιδική μου ηλικία Ιερείς της Δ. Μακεδονίας με σιγγούνια. Χαρακτηριστική είναι η Εγκύκλιος του Μητροπολίτη Κοζάνης Φωτίου προς τους ιερείς της επαρχίας του το 1915, στην οποία συνιστά "οι ευλαβεστάτοι ιερείς να μη κατέρχωνται εις τας πόλεις με το ένδυμα της καθημερινής εργασίας".

Οι μοναχοί όμως, είχαν ομοιόμορφη ενδυμασία, ήτοι τη ρασοφορία. Οι έγγαμοι όμως κληρικοί δεν είχαν εξαρχής τέτοια παράδοση.

Επειδή όμως οι γραμματισμένοι Κληρικοί τότε προέρχονταν από τον μοναχικό κόσμο, η ενδυμασία και το πνεύμα των καλογήρων επιβλήθηκε σ' ολόκληρη τη ζωή της Εκκλησίας.

Έτσι, μετά την απελευθέρωση, η τότε Ιερά Σύνοδος με την υπ' αριθμόν 4 821/28 Μαΐου 1855 Εγκύκλιο της, επέβαλε, χάριν ομοιομορφίας προς τους Καλογήρους τη σημερινή ενδυμασία για όλους τους κληρικούς...

Βέβαια, όπως παρατηρεί ο αοίδιμος Περιστερίου Αλέξανδρος, η Σύνοδος δεν κάνει ούτε νύξη για ράσα και αντεριά "παρεκτός, του να φορούν του λοιπού, ενδύματα εκ μέλανος ή άλλου σεμνού και βαθύχρουου χρώματος". Εν πάση περιπτώσει, η σημερινή ενδυμασία των κληρικών έχει ιστορία μόλις 137 ετών!

Αντί για δικές μας κρίσεις, αναφέρουμε την απόφαση του Πανορθόδοξου Συνεδρίου Κωνσταντινουπόλεως (Μάιος - Ιούνιος 1923):
"Η εξωτερική περιβολή του κλήρου ως έχει σήμερα, ουδέν έχει το

κοινόν ούτε προς την ουσίαν της ιερωσύνης, ούτε προς την αρχαίαν πράξιν της Εκκλησίας, αλλά είναι αποτέλεσμα μακράς εξελίξεως και ποικίλων παραγόντων. Το κομάν επί αιώνας, ανοίκειον τω κλήρω, εισήχθη όμως και επεκράτησεν εν τη Εκκλησία συν τω χρόνω".

Καμιά σχέση δεν έχει το ράσο και το εσώρασο με την πίστη, ούτε με τη σωστά νοουμένη παράδοση.

Ο αοίδιμος Περιστερίου Αλέξανδρος στον επίλογο του βιβλίου του **"Η εξωτερική Περιβολή του Ορθοδόξου Κληρικού"**, γράφει: "Ο Έγγαμος εφημεριακός κλήρος να μη εμποδίζεται να κάνει ελεύθερη χρήση ράσου και κοστουμιού εκτός Ιερατικών καθηκόντων. Μια τέτοια λύση είναι επιβεβλημένη. Έτσι και τα παράπονα της καταπίεσης και οι αιτίες και οι προφάσεις εκείνων που θέλουν να ιερωθούν θα λείψουν, χωρίς την υποχρέωση της ρασοφορίας παντού και πάντοτε, κάτι που δύσκολα συμβιβάζεται με τον οικογενειάρχη-εφημέριο....."

ΚΑΙ ΑΣ ΕΛΘΟΥΜΕ ΣΤΟ ΚΑΛΥΜΜΑ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΗΣ

Στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες οι κληρικοί φορούσαν χωρίς καμιά διάκριση ένα από τα καπέλα της εποχής ή άφηναν την κεφαλή τους ακάλυπτη, όπως δείχνουν τα αρχαία μνημεία.

Οι μοναχοί φορούσαν το κουκούλιο. Από το συνδυασμό της ασιατικής φακεωλίδας και του κουκουλίου προήλθε το επανωκαλύμμαχο ή επιρριπτάριο των αγάμων κληρικών.

Στους βυζαντινούς χρόνους οι κληρικοί φορούσαν αδιάφορα ένα από τα καπέλα της εποχής και ιδιαίτερα οι ανώτεροι προτιμούσαν τον

πέτασσο ή σκιάδιο, που ήταν κάλυμμα της κεφαλής και των κοσμικών αρχόντων. Παράλληλα υπήρχε και ο κυλινδροειδής και ο σφαιροειδής πίλος. Ο Σίλβεστρος Συρόπουλος στην ιστορία του για τη Σύνοδο της Φλωρεντίας αναφέρει, ότι, οι Ανατολικοί κληρικοί φορούσαν σκιάδια, όπως και ο Αυτοκράτορας. Ο Πατριάρχης Ιωσήφ φορούσε σκιάδιο. Η σκιαδοφορία των Ανατολικών Κληρικών μαρτυρείται από ανάγλυφα του Αγ. Πέτρου.

Οι Πατριάρχες κατά την Τουρκοκρατία εξακολουθούσαν να σκιαδοφορούν μέχρι το 1669. Ο Μωάμεθ ο κατακτητής, στον Γεννάδιο Σχολάριο, όπως μας πληροφορεί ο Γ. Φραντζής, μεταξύ των δώρων που του έδωσε, ήταν και το σκιάδιο. Το 1669, ο Σουλτάνος στον Πατριάρχη Μεθόδιο, αντί να δώσει σκιάδιο, για να τον ταπεινώσει του έδωσε κόκκινο καλπάκι. Την πληροφορία αυτή μας την δίνει ο Μελέτιος Πηγάς στην Εκκλησιαστική του Ιστορία και ο Δοσίθεος στη Δωδεκάβιβλό του. Από τότε σταμάτησε οι κληρικοί να σκιαδοφορούν και το σκιάδιο εξακολούθησε να χρησιμοποιείται στα Επτάνησα, τα οποία δεν βρέθηκαν κάτω από την Τουρκική κυριαρχία. Ο Σουλτάνος ήθελε να μεγενθύνει το χάσμα μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας και με την αμφίεση των κληρικών.

Από τον 18ο αιώνα οι Επίσκοποι προτιμούν το σφαιροειδές κάλυμμα της κεφαλής, το οποίο φορούσαν ιδιαίτερα οι ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας. Ο Νεόφυτος Δούκας τους κατηγορεί ως, "παιοφόρους Μήδας".

Αυτό το σφαιροειδές κάλυμμα αργότερα αποτέλεσε το γείσο του σημερινού καλυμμαυχίου. Από τους Επισκόπους το κάλυμμα αυτό της

κεφαλής μεταδόθηκε σ' όλους τους ιερείς και στους έγγαμους. Έτσι έχουμε πληροφορίες, ότι έγγαμοι κληρικοί φορούσαν φουστανέλλα ή βράκα και στο κεφάλι καλυμμαύχι. Φαίνεται όμως, ότι οι έγγαμοι κληρικοί εύκολα δεν το δέχτηκαν αυτό το παράξενο κάλυμμα της κεφαλής και μερικοί Επίσκοποι έφτασαν μέχρι αφορισμού για να τους πείσουν.

Το καλυμμαύχι ομολογουμένως και αντιαισθητικό είναι καί πρακτικά άχρηστο. Ο Κων. Καλλίνικος γράφει ότι **"αποπνέει γενιτσαρικήν ευαισθησίαν"**. Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, γράφει: **"Εισέρχεται ο κληρικός εις τον ναόν χωρίς να αποκαλυφθεί, ασπάζεται τας εικόνας, θυμιά, ευλογεί, λέγει πολλάκις το Ευαγγέλιον ή ακροάται αυτού έχων εις την κεφαλήν καρφωμένος το παράδοξον κάλυμμα (το καλυμμαύχιον) όπερ οι προ ολίγων ακόμη δεκαετιών πατέρες ημών ηγνόουν"** (Χρυσοστόμου Παπαδόπουλου, Βιβλίον Εκατονταετηρίς, Εκκλησ. Κήρυξ, έτος Ε' Λάρναξ 1915, σελίς 294).

Αναμφισβήτητα το σκιάδιο είναι ο βυζαντινός πίλος, που εχρησιμοποιείτο από τους κληρικούς μέχρι το 1669. Συνεπώς, για να επανέλθουμε στην αρχαία βυζαντινή παράδοση, οι σημερινοί κληρικοί θα μπορούσαν να φορούν ένα καπέλο που να μοιάζει με το σκιάδιο και αυτό είναι η ρεπούμπλικα.

Κλείνουμε το παρόν άρθρο με την παρατήρηση του μεγάλου βυζαντινολόγου Γ. Σωτηρίου: **"Και ημείς νομίζομεν ότι επιβάλλεται πλέον η τοιαύτη μεταβολή, ήτις μεγάλως θέλει συμβάλει εις την εν τη Κοινωνία εκπλήρωσιν της μεγάλης αποστολής του κλήρου"** ("Γρηγ. Παλαμάς" Θεσ/νίκη 1919, σελ. 551).

Τον τελευταίο και βαρυσήμαντο λόγο έχει η Ιερά Σύνοδος με τους Λογίους και Επιστήμονες Αρχιερείς της.⁷⁰

3.10. Μαλλιά

Τα μαλλιά των ανδρών ήταν γενικά κοντά μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας και πολύ συχνά απεικονίζονταν και ελαφρώς σγουρά.

Τα μαλλιά των καλογέρων ήταν μακριά και είχαν γενειάδες, όπως έκαναν και κάποιοι κοσμικοί άνδρες την ύστερη περίοδο. Οι γυναίκες που ανήκαν σε υψηλές κοινωνικές τάξεις σήκωναν τα μαλλιά τους ψηλά και τα κατσάρωναν συχνά. Οι περισσότερες από τις γυναίκες κρατούσαν τα μαλλιά τους καλυμμένα δημοσίως, ειδικά οι παντρεμένες.⁷¹

3.11. Κοσμήματα

Τα κοσμήματα ήταν ένα από τα στοιχεία της βυζαντινής ένδυσης που κατά την διάρκεια της ύπαρξης του Βυζαντίου άλλαξε πολλές φορές σχέδια λόγω μόδας. Εντούτοις, υπήρχαν κάποια κοσμήματα που η χρήση τους παρέμενε σταθερή. Ένα από αυτά ήταν οι καρφίτσες που εκτός από διακοσμητικούς λόγους, είχαν και πρακτική χρήση αφού αυτές ήταν που συγκρατούσαν τους χιτώνες.

Το πιο αγαπημένο κόσμημα των βυζαντινών γυναικών ήταν τα σκουλαρίκια. Οι γυναίκες ήταν αυτές επίσης που φορούσαν κυρίως βραχιόλια χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν και κάποιοι άνδρες που τα φόραγαν. Κόσμημα γυναικών και ανδρών αποτελούσαν επίσης και τα δαχτυλίδια.⁷²

Τη μόδα στα κοσμήματα, λόγω του πλούτου που ήταν αναγκαίος γι' αυτά, την καθόριζαν κυρίως οι κυρίες του παλατιού. Στο παλάτι είχαν πρόσβαση μόνο οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις και οι γυναίκες που ήταν μέρος αυτών, αντέγραφαν τα σχέδια κοσμημάτων που έβλεπαν σε αυτό.

Αναφέροντας ότι υπήρχε διαφορετική μόδα στα κοσμήματα δεν εννοούμε τα υλικά που χρησιμοποιούνταν που ούτως ή άλλως ήταν πολύτιμα. Αυτό που άλλαζε με την πάροδο του χρόνου ήταν η θεματολογία των κοσμημάτων. Τη πρώτη περίοδο του Βυζαντίου, από τον 4^ο μέχρι και τον 7^ο αιώνα δηλαδή, που οι ρωμαϊκές επιρροές ήταν

ακόμη έντονες, τα θέματα των κοσμημάτων προέρχονταν κυρίως από τη φύση και μεγάλη εξάπλωση υπήρχε και στα γεωμετρικά μοτίβα.⁷³ Σταδιακά, έκαναν την εμφάνιση του και θέματα που προέρχονταν από τον χριστιανισμό όπως ο σταυρός αλλά και το παγόني που συμβόλιζε τον παράδεισο.

Επιστήθιος σταυρός από επίχρυσο ασήμι του 15ου αι. Το καμέο με την προτομή του Χριστού είναι κατασκευασμένο από ίασπη.⁷⁴

3.12. Περίληψη της πορείας του Βυζαντινού ενδύματος

Σε αυτό το σημείο παραθέτουμε μία σύντομη περίληψη της πορείας του Βυζαντινού ενδύματος όπως αυτή καταγράφεται από την Αμαλία Ηλιάδη:

Ο τρόπος που ντύθηκαν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες και η αριστοκρατία ήταν επηρεασμένος από την Ανατολή και μάλιστα από την Περσία. Ο λαός ακολούθησε, δημιουργώντας ένα επαρχιακό βυζαντινό στυλ, που έμελλε αργότερα να γοητεύσει τους Οθωμανούς κατακτητές, οι οποίοι κυριέυσαν μεν την Κωνσταντινούπολη (1453 μ.Χ.), αλλά νικήθηκαν ταυτόχρονα από τον εκθαμβωτικό βυζαντινό πολιτισμό.

Για τα βυζαντινά ενδύματα υπάρχουν πάμπολλες αναφορές σε μεσαιωνικά κείμενα και χιλιάδες τοιχογραφίες σε εκκλησίες, όπου απεικονίζονται άγιοι, αλλά και λαϊκοί, να φορούν τις ενδυμασίες που ονομάζουμε βυζαντινές. Οι οπτικές πληροφορίες συμπληρώνονται από μικρογραφίες σε κώδικες και άλλα εικονογραφημένα χειρόγραφα, καθώς και από φορητές εικόνες, όπου συχνά, πλην των αγίων, εικονίζονται και διάφοροι δωρητές. Το υλικό αυτό καλύπτει χρονικά μια μεγάλη περίοδο της βυζαντινής ιστορίας και γεωγραφικά έναν τεράστιο χώρο σε Δύση και Ανατολή.

Η ρωμαϊκή ενδυμασία αποτέλεσε βάση της βυζαντινής, που είχε εξαπλωθεί όχι μόνο στο γεωγραφικό χώρο επιρροής του ελληνικού πολιτισμού, που είχε διευρύνει προς την ανατολή ο Μέγας Αλέξανδρος, αλλά και πιο βόρεια, δυτικά και νότια. Τότε, ίσως να είχε αρχίσει να διαγράφεται μια πιο καθαρή εικόνα για το βυζαντινό ένδυμα.

Πρωτοχριστιανική περίοδος

Ενδύματα των πρώτων χριστιανικών χρόνων στο σχήμα της τουνίκας έχουν βρεθεί σε τάφους στην Αίγυπτο, όπως στην Αντινούπολη, στο Φαγιούμ, στο Ασουάν κι αλλού, όπου το ξηρό κλίμα διατήρησε τα

υφάσματα σε καλή κατάσταση. Παρόλο που δεν έχουν χρονολογηθεί με ακρίβεια, υπολογίζεται ότι καλύπτουν την περίοδο από την εμφάνιση του χριστιανισμού έως τουλάχιστον τις αρχές του 7ου αιώνα. Τα διακοσμητικά στοιχεία των ενδυμάτων ήταν αρχικά ελληνιστικής τεχνοτροπίας, με τον καιρό όμως συγχωνεύτηκαν με σχήματα ντόπια κι αργότερα με μοτίβα της Ανατολής. Έχουν ονομαστεί «κοππικά» από τους πρώτους χριστιανούς της Αιγύπτου, τους Κόπτες, οι οποίοι είχαν μακρά παράδοση στην υφαντική τέχνη και διατηρούσαν με φανατισμό τις εθνικές τους παραδόσεις.

Αξιοσημείωτος είναι ο τρόπος που είναι υφασμένες ορισμένες τουνίκες που έχουν βρεθεί σε κοππικούς τάφους. Υφαίνονται στον αργαλειό σε σχήμα σταυρού στις οποίες το στημόνι έχει φάρδος όσο δύο φορές το μήκος του ενδύματος από τους ώμους ως κάτω. Η υφάντρα αρχίζει, να υφαίνει από κάτω προς τα πάνω, πρώτα το ένα μανίκι, μετά το σώμα, αφήνοντας μια σχισμή για το λαιμό και τελειώνει υφαίνοντας το δεύτερο μανίκι. Οι πλαϊνές ραφές σχηματίζονται δένοντας τις ελεύθερες κλωστές του στημονιού. Τα διακοσμητικά θέματα στα ενδύματα αυτά, αν δεν είναι εντυφασμένα, έχουν υφανθεί σε τελάρο και εισάγονται ή επιρράπτονται στα σημεία που πρέπει.

Ενδύματα παρόμοια με αυτά που απεικονίζονται σε τοιχογραφίες και σε υφάσματα που βρέθηκαν σε κοππικούς τάφους, αποδίδονται με πολλή ζωντάνια και στα ψηφιδωτά του 3ου και 4ου μ.Χ. αιώνα. Τα ψηφιδωτά αυτά μας δίνουν πάμπολλες πληροφορίες για τα ενδύματα αυτής της περιόδου, όπως περιζώματα, τουνίκες, χιτώνες, μανδύες, στηθόδεσμοι

γυναικών και βρακιά. Εικονίζονται επίσης πολλά κοσμήματα, καθώς και διάφοροι τύποι υποδημάτων. Διακρίνεται ακόμη και ο τρόπος που προστάτευαν τις γάμπες με λωρίδες τοποθετημένες χιαστί. Αξίζει να προσέξει κανείς ιδιαίτερα το μωσαϊκό με τη μητέρα που οδηγεί τα παιδιά της στο λουτρό, όπου ο καθένας φοράει και μια διαφορετική ως προς το σχήμα τουνίκα, ή διαφορετικό χιτώνα.

Βυζαντινή περίοδος

Το πιο αντιπροσωπευτικό βυζαντινό ένδυμα, παρουσιάζεται στο πασίγνωστο ψηφιδωτό από τον $\square$ γιο Βιτάλιο της Ραβέννας. Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός με τη συνοδεία του και αντίστοιχα η Θεοδώρα με τη δική της συνοδεία. Έχουμε ως κύριο ένδυμα την τουνίκα με τα σημεία (διακοσμητικά μοτίβα) και τα κλαβία (διακοσμητικές ταινίες). Οι κοσμικοί, δεξιά από τον Ιουστινιανό, αλλά και ο αυτοκράτορας, καθώς και οι δύο άνδρες στα δεξιά της Θεοδώρας φορούν ως επίβλημα το *sagum*, είδος χλαμύδας, με τα ταβλία (*tabulae*), τα οποία, πορφυρά ή χρυσοκέντητα, ή και από πολύτιμη στόφα, χαρακτηρίζουν τη χλαμύδα των αρχόντων. Τη θέση τους πιθανόν να την προσδιορίζουν οι ραφές που δημιουργούν τα εσωτερικά κρατήματα-θήκες που συναντώνται σε παρόμοιες λαϊκές κάπες και που πιθανόν να υπάρχουν και εδώ. Τον μανδύα στερεώνουν στο δεξιό ώμο με μια πόρπη (*fibula*). Οι κληρικοί φορούν λευκές φαρδομάνικες τουνίκες ή δαλματικές, οι οποίες πιθανόν να είναι λινές. Το κεντρικό τους τμήμα τονίζεται από τη σκουρόχρωμη ούγια δεξιά κι αριστερά. Τα γυναικεία φορέματα που εικονίζονται στα ψηφιδωτά και τρεις μανδύες είναι από στόφα. Το λευκό φόρεμα της

Θεοδώρας έχει χρυσοποίκιλτο ποδόγυρο με στύλους, ενώ στο ένδυμα του Ιουστινιανού φαίνεται στον ποδόγυρο μόνον ένας στύλος. Όλοι φορούν επιμανίκια.

Τα μεταξωτά χρυσοῦφαντα υφάσματα εισάγονταν από την Ανατολή σε μεγάλες ποσότητες στα χρόνια του Ιουστινιανού. Είναι η εποχή των μεγάλων αλλαγών. Τα ενδύματα στενεύουν, καθώς εισαγόμενα υφάσματα είναι στενά. Από τότε και μετά αναφέρονται ενδύματα με παράξενα ονόματα, που πιθανόν να τα παίρνουν από τα υφάσματα που είναι ραμμένα. Τέτοια ενδύματα είναι τα καβάδια, τα σκαραμάγγια, τζιτζάκια, τα δεβητησία. Μερικά από αυτά ήταν πολύ βαριά και σωληνωτά ή συρματένια. Μερικά πίστευαν ότι πρόκειται για ενδύματα ενισχυμένα εσωτερικά με σύρμα, για να στέκουν τεντωμένα. Άλλοι πιστεύουν ότι πρόκειται για κεντήματα «συρμακέσικα» με τριτίρ. Η καταγωγή αυτών των ενδυμάτων δεν ήταν ελληνική και αντικατέστησε κατά κύριο λόγο τα εξωτερικά ενδύματα. Τα ταμπάρια, οι γρανάτζες και ο λαπατσάς, ενδύματα με πολύ μακριά μανίκια που μπορούσαν να φορεθούν ή να μένουν κρεμασμένα πίσω, ήταν κι αυτά πανωφόρια.

Τα πρώτα βυζαντινά ενδύματα ήταν επηρεασμένα από τις ρωμαϊκές ενδυματολογικές συνήθειες και μάλιστα των πρώτων χριστιανικών χρόνων. Ως γνωστό το Βυζάντιο είναι η συνέχεια του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους. Έχουμε λοιπόν ως βασικό ένδυμα για άνδρες και γυναίκες την τουνίκα, που σταδιακά μετασχηματίζεται σε δαλματική και επιβιώνει ως κύριο ένδυμα, η ως βασικό τμήμα πιο σύνθετων συνόλων,

στις σχετικές φορεσιές των λαών της Βαλκανικής και της Ανατολικής Μεσογείου.

Ένας Βυζαντινός μπορούσε να φοράει ή να μη φοράει εσώρουχο βρακί, φορούσε όμως ψηλές κάλτσες, πλεκτές ή ραμμένες από λοξό ύφασμα, που θα πρέπει να τις στερέωνε σε μια εσωτερική ζώνη στη μέση, καθώς και μια κοντή ή μακριά πουκαμίσα, ανάλογα με το επάγγελμα, την κοινωνική του θέση και την περίσταση. Οι αγρότες και οι στρατιωτικοί φορούσαν κοντές πουκαμίσες, με ζώνη στη μέση ή ελεύθερες, και συχνά τις τραβούσαν ανάμεσα στα σκέλη, σχηματίζοντας ένα είδος βρακιού. Η φορεσιά των στρατιωτικών ήταν αρχικά πανομοιότυπη με αυτή των Ρωμαίων. Έτσι εικονίζονται οι στρατιωτικοί άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος, καθώς και οι άγιοι Θεόδωροι και πολύ συχνά οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ.

Μακριές πουκαμίσες φορούσαν όλοι οι άλλοι πολίτες. Η κοντή πουκαμίσα επέζησε ως ανδρικό αγροτικό ένδυμα σε όλες τις τοπικές φορεσιές της Ευρώπης. Στη Χερσόνησο του Αίμου και στην Ελλάδα, ειδικότερα στην Πελοπόννησο, στα Μέγαρα της Αττικής και στη Μακεδονία, φοριόταν ως καθημερινό αλλά και γιορτινό ένδυμα μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα. Στις υπόλοιπες περιοχές της χώρας μας διατηρήθηκε ως εσώρουχο ένδυμα και οι άνδρες την έβαζαν μέσα στο παντελόνι ή φοριόταν κάποιο κοντό πανωφόρι πάνω απ' αυτή.

Τις μακριές πουκαμίσες τις έφτιαχναν αρχικά με απλά υφαντά υφάσματα που τα στόλιζαν με τον ίδιο τρόπο που στόλιζαν και οι Κόπτες τις πουκαμίσες τους, δηλαδή με διακοσμητικές ταινίες, τα κλαβία (clavi),

με αυτό το όνομα διακοσμητικά μοτίβα, τα σημεία (*segmenta*) και με τετράγωνα διακοσμητικά πολύτιμα επίρραφα τμήματα, κεντητά, υφαντά ή βαμμένα με πορφυρό χρώμα, τα ταβλία (*tabulae*). Συμπλήρωναν τη φορεσιά με ένα μανδύα, που αρχικά ήταν η *toga* και η χλαμύδα (*sagum*), γνωστή τότε με διάφορες ονομασίες. Η *toga* φοριόταν από τους Ρωμαίους με ένα ειδικό τρόπο, σε άλλα σημεία διπλωμένη και σε άλλα ανοιχτή, προκειμένου τελικά να αναδειχτούν οι χρυσοκέντητες παρυφές της. Τέτοια ήταν η περίφημη *toga picta et palmata*. Στα βυζαντινά χρόνια επέζησε μόνο το χρυσόπαστο (χρυσοκέντητο ή χρυσοϋφαντο) κλαβίω των παρυφών, γνωστό ως λώρος, μια χρυσοκέντητη δηλαδή λωρίδα που την τύλιγαν γύρω από τον κορμό σαν *toga*.

Ανάλογη ήταν η, πάντα ποδήρης, γυναικεία φορεσιά. Αρχικά ίσχυε ο συνδυασμός *tunica-stola*. Αργότερα φορέθηκε μόνη της η τουνίκα που μετεξελίχθηκε, όπως προαναφέρθηκε, σε δαλματική. Οι γυναίκες φορούσαν ζώνες στη μέση, που άλλοτε σχημάτιζαν ένα ρηχό κι άλλοτε ένα βαθύ κόλπο. Πολλές φορές όμως φορούσαν την πουκαμίσα τελείως ριχτή. Την ιδιαιτερότητα του «κοντού πάνω από το μακρύ», αν δεν την πετύχαιναν με τον κόλπο, συνδύαζαν δύο πουκαμίσες, μια μακριά και από πάνω μια κοντή. Η δεύτερη πουκαμίσα μπορούσε να είναι αμάνικη. Αυτή η σύνθεση με δύο πουκαμίσες επέζησε στις τοπικές φορεσιές της Ανατολικής Βαλκανικής και της Ρωσίας, ένα στην Ελλάδα έχουμε μια παραλλαγή, την τουνίκα που στο μπροστινό της μέρος ήταν ανοιχτή.

Είναι πολύ δύσκολο να συλλάβει κανείς την υψηλή ποιότητα της βυζαντινής υφαντικής τέχνης, αν δεν δει ένα τουλάχιστον δείγμα της

παραγωγής των αυτοκρατορικών υφαντήριων. Αίσθηση προκαλεί το βυζαντινό μεταξωτό ύφασμα που φυλάσσεται στον καθεδρικό ναό της Βαμβέργης στη Γερμανία. Είναι μια στόφα 2Χ2 μ. περίπου. Στο σπικτό κάμπο ένας έφιππος αυτοκράτορας σε θριαμβική πορεία, πιθανόν ο Βασίλειος Βουλγαροκτόνος, δέχεται από δύο κοπέλες μια περικεφαλαία με λοφίο κι ένα στέμμα. Το ύφασμα θεωρείται βασιλικό δώρο του Κωνσταντίνου Ι΄ (1059-1067 μ.Χ.) στο Γερμανό αυτοκράτορα Ερρίκο Δ΄ (1056-1106 μ.Χ.), χρησιμοποιήθηκε όμως ως σάβανο του επισκόπου Gunther της Βαμβέργης το 1065.

Ιδιαίτερα στολισμένα, τόσο στις ανδρικές όσο και στις γυναικείες φορεσιές, ήταν τα επιμανίκια, που πολλές φορές τη θέση τους έπαιρναν φαρδιά βραχιόλια με πολύτιμους λίθους ή με σμάλτο. Στις τοπικές μας φορεσιές διατηρήθηκαν ως προμάνικα ή μπρουμάνικα, ή και ως χειρόχτια, όταν αυτά είναι πλεκτά.

Χαρακτηριστικές είναι επίσης 1 στολισμένες τραχηλιές, που κι αυτές αντικαθίστανται πολλές φορές από παρόμοια στο σχήμα περιδέραια.

Τα σκουλαρίκια των πρώτων χριστιανικών χρόνων δίνουν τη θέση τους στα περπενδούλια, που στους αυτοκράτορες κρέμονται από τα διαδήματα που φορούν και στους αυλικούς από τα φακεωλίδια (ή φακιολίδια), τετράγωνα πολυποίκιλτα τεμάχια στόφας που καλύπτουν το κεφάλι.

Προς το τέλος της βυζαντινής περιόδου παρατηρούμε ότι η άρχουσα τάξη της Κωνσταντινούπολης ντύνεται όλο και πιο πολύ κατά τον ανατολικό τρόπο. Οι αγροτικές φορεσιές με τον καιρό προσαρμόζονται

στους νέους συρμούς με διάφορους τρόπους χωρίς, όπως φαίνεται, να αποβάλλουν τα βασικά τους μέρη. Αυτό επιτυγχάνεται άλλοτε με την προσθήκη νέων στοιχείων και άλλοτε με παρεκβάσεις, κυρίως με απομίμηση της διακόσμησης των πανάκριβων εισηγμένων υφασμάτων, ασιατικής κυρίως προέλευσης, απρόσιτων στο λαό.

Η δαλματική, που με τον καιρό πήρε τη θέση της τουνίκας, ήταν αρχικά ένδυμα μακρύ, που αποτελούνταν από πολλά κομμάτια, ραμμένα μεταξύ τους. Έχει σχήμα τραπεζιόσχημου ενδύματος, με ή χωρίς μανίκια, που εφαρμόζει στο κορμί και διευκολύνει, έτσι, την προσθήκη πάνω απ' αυτή ενδυμάτων με ανάλογο κόψιμο. Στην αρχή είχε μεγάλο μήκος και την αναδίπλωναν στη μέση με ζώνη, σχηματίζοντας κόλπο.

Αναμφισβήτητα η σημασία που είχε για την εξέλιξη της ενδυμασίας η ίδρυση ενός χριστιανικού κράτους σε μια περιοχή όπου οι ενδυματολογικές συνήθειες και τα υφάσματα της Περσίας των Σασσανιδών και της Ανατολής κέρδιζαν συνεχώς έδαφος, ήταν πολύ μεγάλη.⁷⁵

3.13. Μεταγενέστερες επιδράσεις του βυζαντινού ενδύματος

Το Βυζάντιο και η παράδοση του γενικότερα αποτέλεσε πρότυπο για τη Δύση και κυρίως την εποχή του Μεσαίωνα. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση των Νορμανδών και τον τρόπο που αυτοί διοίκησαν στη Σικελία. Στη Σικελία, οι Νορμανδοί υιοθέτησαν όλο το βυζαντινό

τελετουργικό καθώς και την ενδυμασία αφού σε κείμενο του Kitzinger αναφέρεται ότι ο Νορμανδός Ρογήρος φορούσε την ενδυμασία του βυζαντινού αυτοκράτορα για να φέρει τον τίτλο του βασιλέως.⁷⁶

Ένα άλλο στοιχείο της βυζαντινής ενδυμασίας που επέζησε στο πέρασμα του χρόνου ήταν η πουκαμίσσα και ειδικότερα, η κοντή. Η κοντή πουκαμίσσα έγινε για όλη την Ευρώπη το ανδρικό αγροτικό ρούχο. Η επιβίωση της ήταν τόσο ισχυρή που στην Ελλάδα φοριόταν τις καθημερινές αλλά και τις γιορτές μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα σε περιοχές όπως η Πελοπόννησος, τα Μέγαρα Αττικής και η Μακεδονία. Στην υπόλοιπη Ελλάδα διατηρήθηκε μεν αλλά ως εσώρουχο.

Η μεγαλύτερη όμως επίδραση του βυζαντινού ενδύματος φαίνεται κυρίως στις ελληνικές παραδοσιακές φορεσιές όπως αυτή της Θάσου. Ειδικά στη γυναικεία φορεσιά εντοπίζονται βαριά και ακριβά υφάσματα όπως το βελούδο, κεντημένα με χρυσή κλωστή και με σχέδια και μοντέλα που παραπέμπουν στο βυζαντινό ένδυμα.

Οι παραδοσιακές ελληνικές φορεσιές και ειδικά οι γυναικείες που έχουν δεχτεί επίδραση από το βυζαντινό ένδυμα χωρίζονται σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη είναι αυτή που έχει επιρροές κατευθείαν από το Βυζάντιο και η δεύτερη είναι αυτή που οι επιρροές της αποτελούν ένα μείγμα από το Βυζάντιο και την δυτική αναγέννηση.

Τα κύρια χαρακτηριστικά των στολών αυτών ήταν:

- Το πουκάμισο, ένα ρούχο που υπάρχει σε όλες τις ελληνικές φορεσιές, ανδρικών και γυναικείων
- Το καφτάνι, καβάδι, άντερί, σαγιά, είδος φορέματος ή το γιουρντί, σιγκούνι, είδος πανωφοριού
- Το φουστάνι
- Η ζώνη
- Η ποδιά
- Το γιλέκο
- Εσώρουχα και εξαρτήματα
- Το κάλυμμα της κεφαλής
- Τα κοσμήματα

Επίλογος

Η ένδυση στο Βυζάντιο ήταν ένας τρόπος για να διαφαίνεται και η κοινωνική τάξη στην οποία ανήκαν. Παρόλο που τα κοινά χαρακτηριστικά ήταν περίπου ίδια, τα υφάσματα και κάποια ιδιαίτερα αξεσουάρ ξεχώριζαν τη μία κοινωνική τάξη από την άλλη.

Τα ενδύματα των ανώτερων κοινωνικών τάξεων δεν ξεχώριζαν μόνο από τα υλικά αλλά και από τη πλούσια διακόσμηση τους και κυρίως τη χρήση χρυσού και πολύτιμων λίθων.

Η μέθοδος αυτού του στολισμού δεν αποτελούσε συνήθεια μόνο των αρχοντικών τάξεων αλλά φαίνεται ότι ήταν κοινή πρακτική αφού εφαρμόζονταν ως ένα βαθμό και στα ρούχα των κληρικών. Βέβαια, αυτό οφείλεται και στο ότι τα άμφια τα χάριζαν στους κληρικούς οι αυτοκράτορες που τα κατασκεύαζαν βάση των δικών τους ενδυμάτων.

Τα περισσότερα από τα βυζαντινά ενδύματα χρησιμοποιήθηκαν κυρίως την εποχή του Βυζαντίου. Τα ενδύματα που διατήρησαν πολλά στοιχεία μέχρι και σήμερα, είναι αυτά των ιερωμένων και των μοναχών λόγω της σύνδεσης που υπήρχε με τον χριστιανισμό.

Βιβλιογραφία

- ¹⁻⁷ Ostrogorsky Georg (1978), *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, μτφρ. Ιωάννης Παναγόπουλος, Αθήνα: Ιστορικές Εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος.
- ⁸ Παγκόσμια Ιστορία, *Ακμή και διαίρεση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας*, τόμος 6, Εκδόσεις Πήγασος, σελ. 70.
- ⁹ Γιαννακόπουλος Ι.Κ. (1966), *Βυζαντινή Ανατολή και Λατινική Δύση*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σελ. 99-100.
- ¹⁰ Παγκόσμια Ιστορία, *Ακμή και διαίρεση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας*, τόμος 6, Εκδόσεις Πήγασος, σελ. 70.
- ¹¹ Γιαννακόπουλος Ι.Κ. (1966), *Βυζαντινή Ανατολή και Λατινική Δύση*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σελ. 115-116.
- ¹² Ostrogorsky Georg (1978), *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, μτφρ. Ιωάννης Παναγόπουλος, Αθήνα: Ιστορικές Εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος.
- ¹³ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Θ, Εκδοτική Αθηνών, σελ.27.
- ¹⁴ Guillou Andre, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σελ. 120.
- ¹⁵ Guillou Andre, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σελ. 120.
- ¹⁶ Guillou Andre, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σελ. 121.

¹⁷ Guillou Andre, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σελ. 122.

¹⁸ Guillou Andre, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σελ. 122-123.

¹⁹ Guillou Andre, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σελ. 123.

²⁰ Guillou Andre, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σελ. 124-125

²¹ Κακλαμανάκη Ρ., (2007), *Η γυναίκα χτες και σήμερα- Ισονομία, ισότητα αλλά και διαφορετικότητα*, Αθήνα: Κέδρος, σελ.180.

²² Κακλαμανάκη Ρ., (2007), *Η γυναίκα χτες και σήμερα- Ισονομία, ισότητα αλλά και διαφορετικότητα*, Αθήνα: Κέδρος, σελ.180-181.

²³ Κακλαμανάκη Ρ., (2007), *Η γυναίκα χτες και σήμερα- Ισονομία, ισότητα αλλά και διαφορετικότητα*, Αθήνα: Κέδρος, σελ.181-182.

²⁴ Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik 31/1 Verlag, Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1981, Herausgegeben von Herbert Hunger, Angeliki E. Laiou, *The role of Women in Byzantine Society*, σελ.234.

²⁵ Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik 31/1 Verlag, Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1981, Herausgegeben von Herbert Hunger, Angeliki E. Laiou, *The role of Women in Byzantine Society*, σελ.235.

²⁶ Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 31/1 Verlag, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1981, Herausgegeben von Herbert Hunger, Angeliki E. Laiou, *The role of Women in Byzantine Society*, σελ.237.

²⁷ Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 31/1 Verlag, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1981, Herausgegeben von Herbert Hunger, Angeliki E. Laiou, *The role of Women in Byzantine Society*, σελ.242.

²⁸ Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 31/1 Verlag, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1981, Herausgegeben von Herbert Hunger, Angeliki E. Laiou, *The role of Women in Byzantine Society*, σελ.243.

²⁹ Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 31/1 Verlag, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1981, Herausgegeben von Herbert Hunger, Angeliki E. Laiou, *The role of Women in Byzantine Society*, σελ.244-245.

³⁰⁻³⁵ Βασιλούλη Ειρήνη, *Ενδυματολογία- Ιστορία του ενδύματος*

³⁶⁻³⁸ www.wikipedia.gr.

³⁹⁻⁴⁶ en.wikipedia.org/.../Byzantine_dress –

⁴⁷ Guillou Andre, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σελ. 120-122.

⁴⁸ Ευθυμιάδης Σ., Κυρκίνη –Κουτούλα Α., Νικολούδης, Ν., Πέννα Β., *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι: Από την Αρχαιότητα έως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια*, τόμος Β, *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στον*

Βυζαντινό και Μεταβυζαντινό κόσμο, Εκδόσεις ΕΑΠ, Πάτρα 2001, σελ. 58-59.

⁴⁹ Carr A. Weyl, *Η δημόσια λατρεία της Παναγίας*, στο *Μήτηρ Θεού. Οι απεικονίσεις της Παναγίας στη Βυζαντινή τέχνη*, Εκδόσεις Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2000, σελ.325-327.

⁵⁰ Carr A. Weyl, *Η δημόσια λατρεία της Παναγίας*, στο *Μήτηρ Θεού. Οι απεικονίσεις της Παναγίας στη Βυζαντινή τέχνη*, Εκδόσεις Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2000, σελ.325-327.

⁵¹ Carr A. Weyl, *Η δημόσια λατρεία της Παναγίας*, στο *Μήτηρ Θεού. Οι απεικονίσεις της Παναγίας στη Βυζαντινή τέχνη*, Εκδόσεις Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2000, σελ.328-329.

⁵² Carr A. Weyl, *Η δημόσια λατρεία της Παναγίας*, στο *Μήτηρ Θεού. Οι απεικονίσεις της Παναγίας στη Βυζαντινή τέχνη*, Εκδόσεις Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2000, σελ.331-332

⁵³⁻⁶⁵ en.wikipedia.org/.../Byzantine_dress –

⁶⁶⁻⁷¹ lasarosantonios.wikispaces.com/file/view/Ενδυμασία.ppt -

⁷² http://www.sporeas.com/to_raso_kai_h_istoriaTou.html

⁷³⁻⁷⁴ en.wikipedia.org/.../Byzantine_dress -

⁷⁵⁻⁷⁷ www.jewelpedia.com

⁷⁸ http://www.imd.gr/main/index.php?option=com_content&view=article&id=529%3A----&lang=el_GR.UTF-8%2C+el_GR.U

⁷⁹ Γιαννακόπουλος Ι.Κ. (1966), *Βυζαντινή Ανατολή και Λατινική Δύση*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας

- Βασιλούλη Ειρήνη, *Ενδυματολογία- Ιστορία του ενδύματος*
- Carr A. Weyl, *Η δημόσια λατρεία της Παναγίας, στο Μήτηρ Θεού. Οι απεικονίσεις της Παναγίας στη Βυζαντινή τέχνη*, Εκδόσεις Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2000
- Γιαννακόπουλος Ι.Κ. (1966), *Βυζαντινή Ανατολή και Λατινική Δύση*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας
- Ευθυμιάδης Σ., Κυρκίνη –Κουτούλα Α., Νικολούδης, Ν., Πέννα Β., *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι: Από την Αρχαιότητα έως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια*, τόμος Β, *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στον Βυζαντινό και Μεταβυζαντινό κόσμο*, Εκδόσεις ΕΑΠ, Πάτρα 2001
- *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Θ, Εκδοτική Αθηνών
- Guillou Andre, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998
- Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik 31/1 Verlag, Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1981, Herausgegeben von Herbert Hunger, Angeliki E. Laiou, *The role of Women in Byzantine Society*

- Κακλαμανάκη Ρ., (2007), *Η γυναίκα χτες και σήμερα- Ισονομία, ισότητα αλλά και διαφορετικότητα*, Αθήνα: Κέδρος
- Ostrogorsky Georg (1978), *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, μτφρ. Ιωάννης Παναγόπουλος, Αθήνα: Ιστορικές Εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος
- Παγκόσμια Ιστορία, *Ακμή και διαίρεση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας*, τόμος 6, Εκδόσεις Πήγασος
- www.wikipedia.gr.
- en.wikipedia.org/.../Byzantine_dress –
- lasarosantonios.wikispaces.com/file/view/Ενδυμασία.ppt –
- http://www.sporeas.com/to_raso_kai_h_istoriaTou.html
- http://www.imd.gr/main/index.php?option=com_content&view=article&id=529%3A----&lang=el_GR.UTF-8%2C+el_GR.U

